

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXXVI
HEFTE 3
SIDE 161-232
1989

Underholdende og belærende Lecture

Litteraturlæsning i Himmelev, Lidemark og Rye i 1860'erne og 1870'erne

Af Ulrik Lehrmann

Bogkulturens ophør?

»Bogens fremtid er ikke hvad den har været«. Sådan lyder den manende titel på en debatbog om litteraturlæsning udgivet i januar 1988. I bogen diskuterer forlagsfolk, pædagoger og litteraturkritikere, om vi – og specielt ungdommen – er ved at bevæge os fra en kultur med det skrevne ord og dermed bogen som det centrale meddelelsesmiddel mod en mere visuelt orienteret kultur.

En sådan debat har ikke kun aktuel kulturpolitisk interesse, men er også historisk interessant. Udover aktuelt at placere os i en kulturel og mediemæssig overgangssituation rejser debatten tillige spørgsmålet om, hvornår og hvordan vi kom ind i en skriftlig forankret kultur. Det er faktisk først i 1800-tallets anden halvdel, at hovedparten af den danske befolkning, dvs. bønderne og arbejdere på landet og i byerne, får mulighed for at udvikle et fortløbigt forhold til en boglig kultur. Så selv om den skriftlige og bogformidlede kultur er gammel, har den for langt størstedelen af den brede befolkning kun været en levendegennemgaaet realitet gennem lidt mere end 100 år.

Bønder og litteraturlæsning i 1800-tallets sidste halvdel

I en artikel i *Dansk Maanedsskrift* 1866 giver '-m' en beskrivelse af den sydfynske bondes forhold til litteraturlæsning:

Selv de mest velhavende blandt Bønderne have endnu saare liden Sands for boglig Sysseel [...]. Foruden Aviserne finder man i de mere gudfrygtige Familier

en Bibel og Psalmebøger, men ellers saa godt som aldrig en Bog. Bonden kjender ikke til nogen Adspredelse fra Dagens Gjerning ved at læse, han arbejder til han er træet, saa spiser han og lægger sig til at sove. (-m: 'Samfundsforholdene paa Landet i det sydlige Fyen' i *Dansk Maanedsskrift* 1866, 2. bd., s. 21–22).

Knap 40 år senere gentager højskoleforstander Helge Hostrup (Ry) denne karakteristik i et interview om højskoleungdommen. Selv om der blandt højskoleungdommen findes opvakte og videbegærlige unge, findes der ifølge Helge Hostrup 'ogsaa Folk, der staaer paa et saadant Standpunkt, at de ikke en Gang kender alle Bogstaverne'. Og med bondeungdommens selvstændige læsning står det ikke godt til:

Om Aftenen hjælper vi dem med at arbejde lidt selv. Det er væsentlig Regning, de sidder og pusler med. De kan ogsaa læse lidt i vort Skolebiblioteks Bøger. Men gøre et egentligt Arbejde selv, til egne sig Kundskaber ved at læse f.eks. en historisk Afhandling, er de i Reglen ikke ret godt skikkede til. De er slet ikke øvede i den Slags. Det er Mennesker, der kommer fra Ploven, det er et ganske andet Liv, de har ført end vi andre, de gaar i deres daglige Arbejde, medens Tankerne er ganske sløve, de er slet ikke øvede til at arbejde med Tanker. Naar de har siddet og læst et Øjeblik, kan de ikke holde Øjnene aabne, de vil ligefrem falde i Søvn. (*Hver 8. Dag* 1902–03, s. 711).

Det er et temmelig mistrøstigt billede, der

* Ulrik Lehrmann, f. 1952, cand. phil., adjunkt ved Institut for Film, TV og Kommunikation, Københavns Universitet.

aftegnes i disse formuleringer. I stedet for det overleverede billede af den politisk aktive venstrebonde og økonomisk handlingskraftige andelsbonde føler man sig nærmest hen-sat til en beskrivelse af bønder i et u-land.

På baggrund af '-m's og Helge Hostrups vurderinger kan det undre, at en undersøgelse af læse- og skrivefærdighed hos unge mænd på session fra 1873 viser, at ihvertfald 85 pct. af de kommende soldater kunne skrive samt læse både bogtrykt og håndskreven tekst, og at kun 2 pct. hverken kunne læse eller skrive.¹ Selv blandt den dårligste gruppe – unge mænd fra øernes landsogne – kunne 81,6 pct. både læse og skrive. Lignende resultater nåede J. L. Bang frem til i en stort set parallel undersøgelse omfattende rekrutter fra 1881.² Han var endvidere i stand til at vise, hvorledes læse- og skrivefærdigheden bemestredes bedre blandt gårdmandssønner end blandt husmandssønner.

Når disse undersøgelser og '-m's og Hostrups udsagn ikke stemmer overens, skyldes det givetvis, at der tales om to forskellige ting. At læse og skrive er på den ene side evnen til at skelne bogstaver, at kunne kombinere dem og selv skrive dem og på den anden side evnen til at forstå indholdet af en tekst, at kunne tilegne sig beskrivelser af ikke kendte forhold, at kunne tilegne sig et psykisk indhold. Det er denne forskel, J. L. Bang berører i sin fremhævelse af skellet mellem den elementære skoleundervisnings læse- og skriveindlæring og disse færdigheders vedligeholdelse og brug efter skolen:

I Reglen gaar intet Barn [...] mere end c. 6 Aar i Skole, og i Gjennemsnit ca. 90 Dage om Aaret, og det er kun en meget ringe Minoritet, som efter Konfirmationen fortsætter Skolegangen, – intet Under derfor, at næsten Alt glemmes, og jo mindre der er inde, des lettere gaar det tabt; derfor er der saa stort et Antal, som

i den værnepligtige Alder, efter at de i flere Aar saa godt som slet ikke have givet sig af med Læsning, Skrivning o.s.v., næsten ganske have glemt disse Færdigheder, og efter at være komne hjem fra Militærtjenesten er det kun ganske Faa, som opfriske eller tilegne sig dem. (J. L. Bang: 'De i Danmark i Aaret 1881 mødte Rekrutteres Færdighed i Læsning, Skrivning og ...' i *Militært Tidsskrift* 11. årg., 1882, s. 261).

I forhold hertil har sessionsundersøgelserne formentlig især undersøgt udbredelsen af læse- og skrivefærdighed som rent formel kulturteknik,³ mens '-m-' og Hostrup vurderer de langt mere vidtgående spørgsmål om interesse, evne til koncentration og abstraktion, fordybelse, psykologisk forståelse. Hertil kommer endvidere, at det ikke er befolkningen som helhed og dermed også ældre aldersgrupper, sessionsundersøgelserne udtaler sig om, men unge mænd, som har været den gruppe, hvor beherskelsen af de elementære kulturteknikker som læsning og skrivning har været mest udbredt.

At tilegne sig en bogs indhold kræver koncentration hos den læsende og som regel også en bevidsthedsmæssig (og fysisk) tilbagetrækning fra den nære omverden. Helt konkret: man må sidde stille og rette sin opmærksomhed mod én ting: den trykte bogside, som læseren på egen hånd må skabe indre sammenhæng i og forestillingsbilleder ud fra. At tilvejebringe et sådant bevidsthedsberedskab har for bonden i 1800-tallets sidste halvdel haft karakter af et kulturelt nybrud, som ikke er blevet tilegnet fra den ene dag til den anden, men f.eks. er gået vejen over højt-læsning i en gruppe, hvorved den mundtlige kulturs form er blevet fastholdt som et umiddelbart socialt element i selve læsesituationen. Karakteristisk for denne overgangssituation er det, at højskoleforstander Grønvald Nielsens

1. *Statistisk Tabelværk* 12. bd. 1875 S. 232–241.

2. *Militært Tidsskrift* 11. årg. 1882 S. 259–271.

3. En diskussion af soldaterundersøgelsernes resultater i lyset af nyere læse- og skrivehistorisk forskning findes i Vibeke Sandersen: 'Om den faktiske skrivefærdighed i Danmark i det 19. århundrede' i *De nordiske skriftspråkernes udvikling på 1800-tallet*. Oslo 1984 S. 107–128.

forsøg på i slutningen af 1880'erne at etablere en 'Læsestue' med aviser, blade og bøger for omegnens bønder på Vestbirk Højskole blev en fiasko, mens den mundtlige formidling af litteratur i form af oplæsningsaftener blev en succes.⁴

Nutidens erfaringer om, hvorledes især yngre aldersgruppers tiltagende adspredthed gør det sværere at koncentrere sig om at læse, tydeliggør, at i den historiske proces, hvor læsekulturen blev en realitet, må denne proces have indebåret en centralisering/centrering af bevidstheden og regulering af adfærden hos den læsende. Hvor konkret denne bevidsthedscentrering og adfærdsregulering skal forstås, gav læreren og forfatteren C. A. Thyregod i 1876 en fornemmelse af i en vurdering af den daværende landlæsekulturs situation. Han mener således, at ungdommen skal

paavirkes, saa den kan faa Smag for Læsning som en ædlere Nydelse end Gadeløb og Kortspil og Bænkestrækken. Det er endvidere den, der skal opøves til at fatte og fastholde nedskrevne Tanker, saa den kan lære af at læse og samtidig vinde Forædling og Aandsdannelse. I vor Tid melder Kravet sig fuldt saa stærk som nogensinde tidligere, at enhver Mand og Kvinde – uden Hensyn til den ydre Stilling – maa lære at prøve og dømme Meninger og Talemaader. (C. A. Thyregod: 'Om Sognebogsamlinger' i *Skoletidende* 1876 s. 25).

Bag Thyregods formulering synes ikke mindst avisernes meningsudvekslinger og dermed udviklingen af en politisk offentlighed at stikke hovedet frem. Det er da i forhold til

denne nye situation, bondebevidstheden skal moderniseres. Og læsekulturens udbredelse på landet kan medvirke hertil, fordi litteraturlæsning fremmer det enkelte individs selvbeherskelse og selvbevidste jefagfgrænsning over for omverdenen. Litteraturlæsningen bliver herved et af medierne for artikulering og differentiering af læsernes indre liv – for skabelsen af en moderne bevidsthed.⁵

'-m's og Helge Hostrups blik er rettet mod den massive og traditionsgroede træghed i forhold til en moderne skriftkultur, som livs- og arbejdsforholdene på landet fremmede. Imidlertid synes de i deres pessimisme at overse, at der faktisk op gennem 1800-tallet blev gjort adskillige og ihærdige, omend ikke alle lige vellykkede, forsøg på fra forskellige borgerlige oplysningsselskabers side at indpode en læsekultur i form af sognelæseforeninger på bondekulturen. Povl Schmidt har udførligt kortlagt disse oplysningsselskabers virke (Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug, Udvalget for Folkeoplysnings Fremme) og betonet, hvorledes de gennem deres interesse for at udvikle en læsekultur på landet bestræbte sig for at affeudalisere bondekulturen og forme bonden i den borgerlige dannelses billede ved at fremme en bevidsthedsudvikling, så bonden blev en 'landøkonomisk individualist' og et individ præget af 'kristelig-moralsk, sædelig og selvbeherskelse' og 'national-patriotisk bevidsthed'.⁶ Tilbage står imidlertid spørgsmålet om, hvorvidt disse bestræbelser blev realiseret i de enkelte læseforeninger. Det er dette spørgsmål, jeg vil belyse i det følgende ved hjælp af materiale fra tre læseforeninger fra det nuværende Roskilde Amt: Himmelev Sogns Læsebibliotek, Lidemark Læseforening, Rye Sogns Læsefor-

4. Grønvald Nielsen: *Minder fra 43 år i folkehøjskolen*. Kbh. 1927 S. 71–72.

5. Andre medier for denne bevidsthedsudvikling var religiøst folkeliv, højskoler, foreningsliv, jvf. Henning Ringgaard Lauridsen: *Folk i bevægelse*. Struer 1986, der i sin lokalt anlagte undersøgelse af 'folkelig vækkelse, politisk og andelsfællesskab i Nordvestjylland' opsamler store dele af de sidste 10–15 års forskning i 1800-tallets folkelige bevægelser.

6. Povl Schmidt: *Litteratur for menigmand*. Odense 1979 S. 25.

1874-

No.	Karve	Udlaansliste	Beløb
1	~~Christen Hansen~~	24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.	44 8
2	~~Christen Hansen~~		44 8
3	~~Christen Hansen~~		44 8
4	~~Christen Hansen~~		44 8
5	~~Christen Hansen~~	24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.	44 8
6	~~Christen Hansen~~	24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.	44 8
7	~~Christen Hansen~~	24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.	44 8
8	~~Christen Hansen~~	24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.	44 8
9	~~Christen Hansen~~	24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.	44 8
10	~~Christen Hansen~~	24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.	44 8
11	~~Christen Hansen~~	24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.	44 8

Uddrag af låneprotokollen for Rye Sogns Læseforening 1874-75. (Bramsnæs Kommunes Lokalhistoriske Arkiv).

ening, og med sporadisk inddragelse af Volderslev og Omegns Læseforening.⁷

Læseforeningernes formål og organisation

D. 3. november 1866 havde lærer Christen Hansen (f. 1830) indkaldt til møde i Rye Skole for at drøfte oprettelsen af en læseforening i sognet. For de fremmødte forelagde Christen Hansen sin plan og gennemgik det udkast til love for foreningen, som han havde

lavet i forvejen. Lovudkastet blev diskuteret og vedtaget, hvorefter foreningens første bestyrelse blev valgt. Til formand for bestyrelsen valgtes lærer Hansen, og til de øvrige bestyrelsesposter valgtes gårdmand Peder Axelsen (f. 1822), Ejby, og høker Frederik Nielsen (f. 1818), Rye.

Gennem de følgende 28 år var lærer Hansen medlem af læseforeningens bestyrelse, det meste af tiden som formand. Da hans efterfølger såvel i skolen som på formandsposten, lærer K. Pagh-Knudsen (f. 1863), på foreningens generalforsamling i 1894 meddelte lærer Hansens 'dødelige Afgang', betonedede han til-

7. Undersøgelsen bygger på flg. arkivmateriale: Himmelev Sogns Læsebibliotek (Roskilde lokalhistoriske Arkiv): medlemslister (1859-64, 1871-86), bogfortegnelser (1859-64, 1871), udlånslister (1859-64, 1871-86); Lidemark Læseforening (Skovbo Kommunes Lokalhistoriske Arkiv): medlemslister (1867 - ca. 1875), bogfortegnelser (1867 - ca. 1875, 1896), udlånslister (1867 - ca. 1875); Rye Sogns Læseforening (Bramsnæs Kommunes lokalhistoriske Arkiv): medlemslister (1870-73, 1874-1898), bogfortegnelse (1870 - ca. 1885), udlånslister (1870-73, 1874-1898); Volderslev og Omegns Læseforening (Skovbo Kommunes lokalhistoriske Arkiv): medlemslister (1864-83), boganskaffelseslister (1864-83).

lige, 'hvor meget Foreningen skyldte Lærer Hansen som en sjælden nidkær og opofrende Leder, idet han stedse havde omfattet Foreningen med sin fulde Kærlighed og Interesse'.

Lærer Hansens indsats for læseforeningens oprettelse og fortsatte virke er karakteristisk for den rolle som kulturel igangsætter og organisatorisk kraft i sognets foreningsliv, som læreren i landsogne ofte udøvede. I Himmelev Skole sad lærer C. M. E. Meyer (f. 1822) og bestyrede 1859–64 Himmelev Sognebibliotek, som reetableredes fra 1871. I Lidemark Skole var det lærer P. C. Jensen (f. 1840), der fra 1867 forestod den praktiske drift af Lidemark Læseforening, selv om sognepræsten J. C. Roos (1804–89) var foreningens formand i de første år. Et lignende samarbejde udviklede sognepræst A. Thaning (1805–90) og lærer C. M. Lund (f. 1813), Vollerslev Skole, i bestyrelsen af Vollerslev og Omegns Læseforening 1857–63, og efter foreningens reetablering i 1864 finder man i 1870'erne bl.a. lærer P. Rasmussen (f. 1844), Gørslev Skole, på formandsposten.

At disse lærere var foreningsvante fremgår tydeligt af læseforeningernes love, der nøje præciserer valgprocedurer, regnskabsterminer, valg af revisorer osv., men til gengæld er meget fåmælte m.h.t. angivelse af foreningernes formål. I lovene for Vollerslev og Omegns Læseforening fra 1857 formuleres foreningens formål som at hjælpe 'hinanden ved fælles Bidrag til en god og billig Læsning hvis Savn har været føleligt for Flere i Vintertiden'. I lovene fra 1864 er der imidlertid ikke tale om at afhjælpe et følt savn, men om 'at virke for Udbredelsen af en mere almindelig Læselyst; samt at bidrage til Opvækkelsen af en mere levende Aand for ædel, almeennyttig Folkeoplysning'. Andre steder tales der om at skaffe 'underholdende og belærende Lecture' (Vollerslev, 1859) og om at skaffe 'en let og

billig Adgang til en nyttig og underholdende Læsning' (Rye, 1872).

At afhjælpe et savn forudsætter en allerede tilstedeværende læselyst, hvorimod ønsket om at være igangsættende for litteraturlæsning forudsætter en ringe udviklet læsekultur. Denne modsætning reflekterer givetvis modsætningen mellem initiativtagerne til læseforeningerne og en ikke ringe del af sognets beboere og siger således indirekte noget om, hvor svagt udviklet læsekulturen på landet var omkring 1860/70. Hvad angår de gennemkommende formuleringer af ønsket om at tilvejebringe både 'nyttig'/'belærende' og 'underholdende' litteratur, ligger det *opdragende* aspekt i umiddelbar forlængelse af de borgerlige oplysningsselskabers bestræbelser, mens det *underholdende* aspekt – som det vil fremgå nedenfor – mere forholder sig til de faktiske læserforventninger.

Centrum for læseforeningernes virke var den landsby, hvor bogsamlingen var placeret på skolen, men i en afstand på op til 3–4 km fra skolerne rekrutterede man medlemmer. I Rye Sogns Læseforening valgte man dog i 1872 at lave en filial i Sonnerup, hvor dele af foreningens bogbestand blev udstationeret på Sonnerup Skole for et par år ad gangen. En ordning, der varede til 1885. Selv om denne sognevis organisering med en let overskuelig og i forvejen velafgrænset personkreds har været det typiske,⁸ fandtes der også mere komplekse organisationsformer, der leder tanken hen på vore dages centralbiblioteksstruktur. Vollerslev og Omegns Læseforening var således ikke en traditionel læseforening med individuelt bogudlån, men en læsekreds, hvor de indkøbte bøger cirkulerede blandt medlemmerne efter en på forhånd aftalt plan.⁹ Læsekredsens dækningsområde var 6–10 km nordvest og sydvest for Vollerslev, dvs. 10–15 mindre landsbyer og spredt bebyggelse. For at holde styr på dette meget

8. Jvf. Joakim Larsens landsdækkende statistik over sognebogsamlinger i *Meddelelser om forskellige Forhold vedrørende Skolevæsenet i Danmark*. Kbh. 1880 S. 57.

9. Iflg. den første indberetning fra komiteen under den Raben-Levetzauseke fond til uddeling af boggaver til sognebogsamlinger fremmede netop faste cirkulationsordninger antallet af aktive medlemmer, mens mere 'frivillige' låneordninger ofte førte til læseforeningernes opløsning p.g.a. svigtende interesse, (*Berlingske Tidende* 17.01.1878).

Skema 1. Læseforeningernes sociale struktur.

	Himmelev 1859–64	Himmelev 1871–75	Lidemark 1867–75	Rye 1870–75	Vollerslev 1870–75
Befolkningstal for sognet	1860: 574	1870: 647	1870: 422	1870: 968	
Gårdmænd	17	30	20	21	85
Husmænd	18	17	20	22	73
Tjenestefolk	14	14	7	9	15
Håndværkere	8	7	5	5	31
Andre	4	5	3	4	17
Ikke identif.	7	–	11	19	3
I alt.	68	73	66	80	224

store område var foreningen inddelt i 5–6 mindre kredse med kredsformænd (typisk lærere), der forestod inddrivelse af kontingent og bogcirkulationen i den pågældende kreds.¹⁰

Læseforeningernes økonomi var baseret på medlemskontingent og afhang således af antallet af medlemmer og kontingentets størrelse. Med et årligt medlemstal 1870–75 i Himmelev og Rye på hver ca. 35 og i Vollerslev på ca. 95 havde læseforeningerne henholdsvis 13 rdl., 28–30 rdl. og 55–60 rdl. at råde over om året. Heraf anvendte man i Himmelev 10–12 rdl. til bøger og indbinding, i Rye omkring 22 rdl. og i Vollerslev omkring 50 rdl. Læseforeningernes økonomiske situation har således været meget forskellige. Selvom læseforeningerne i Himmelev og Rye har haft nogenlunde lige mange medlemmer, har der i Himmelev været halvt så mange penge til bogindkøb som i Rye p.g.a. lavere kontingent. Bogsamlingen i Himmelev har følgelig været mindre og er blevet fornyet i et langsommere tempo (forøgelsen var 1874–75 på 15 bind), hvilket på lidt længere sigt kan have gjort læseforeningen mindre attraktiv for de meget læsende medlemmer. Til sammenligning foregik bogtilvæksten i Vollerslev i et

langt hurtigere tempo (ca. 45 bind pr. år), hvorfor denne forening fremstod med et langt mere varieret litteraturudbud end de øvrige.

Kontingentets størrelse var differentieret i forhold til landsognenes sociale lagdeling. 1870–75 betalte en gårdmand 3–6 mark (lavest i Himmelev, højest i Lidemark) for et års medlemskab, mens husmænd, indsiddere og tjenestefolk betalte lidt under halvdelen heraf, dvs. ca. 2 mark. Denne differentiering af kontingentstørrelsen vidner om et ønske om at gøre læseforeningerne tilgængelige for alle sognets beboere. Hvorvidt dette lykkedes, kan man få et indtryk af ved at se på den sociale rekruttering til læseforeningerne og medlemsskabets varighed blandt gårdmænd og husmænd.

Læseforeningernes medlemmer var næsten udelukkende mænd. De eneste kvinder, der optræder i materialet, er nogle ganske få gårdmandsenker og et par tjenestepiger. Det kan dels skyldes, at kvindernes fritid, hvis en sådan fandtes, blev brugt til nyttige gøremål (husflid, strikning, broderi osv.), dels at mændene har været en slags repræsentanter for husstanden. Af læseforeningernes medlemmer var mellem halvdelen og lidt mere end totrediedele gårdmænd og husmænd (se

10. En lige så stor og ofte omtalt læseforening var Sydfyns folkelige Læseforening, der rekrutterede medlemmer fra syv sogne.

Skema 2. Medlemsstabilitet

	Himmelev 1871–75				Rye 1870–75				Vollerslev 1870–75			
	Pct.	Abs.	Gmd.	Hmd.	Pct.	Abs.	Gmd.	Hmd.	Pct.	Abs.	Gmd.	Hmd.
5 sæsoner	–	–			–	–			12	27	15	8
4 sæsoner	16	12	8	1	14	11	8	3	6	14	6	3
3 sæsoner	15	11			5	4			17	37		
2 sæsoner	23	17			15	12			22	50		
1 sæson*	31	23			44	35			33	74		
Indmeldt 1874–75	14	10			22	18			10	22		
I alt	99	73			100	80			100	224		

*I beregningen af 1 sæson indgår ikke medlemmer, der kun har været medlem i den sidst registrerede lånesæson (1874–75).

skema 1). Bortset fra Himmelev 1871–75 har forholdet mellem gårdmænd og husmænd været jævnbyrdigt, så umiddelbart synes kontingentdifferentieringen i forhold til social status at have båret frugt: læseforeningerne har opfanget såvel gårdmænd som husmænd og således bidraget til at formidle en fælles kulturel horisont på sogneplan. Til gengæld har tjenestefolkenes (karlenes) deltagelse i læseforeningerne været til at overse, især da de sjældent har været medlemmer mere end et enkelt år. Så det er kun de mest energiske og meget læselystne karle, der har fundet vej til læseforeningerne.

Et mere præcist billede af den sociale rekruttering får man imidlertid ved at se på rekrutteringen i forhold til sognets samlede socialstruktur. I Himmelev sogn var der således ifølge folketællingen fra 1870 af mænd på 15 år og derover 47 personer inden for gårdmandsgruppen, 36 inden for gruppen af husmænd og 115 karle og landarbejdere (heri er medregnet 37 arbejdsmænd, der ifølge folketællingen har eget hus). Denne gruppe af 198 mænd udgør da læseforeningens potentielle publikum, så selv om kun ca. hver tiende af sognets samlede befolkning på 647 personer har været i berøring med læseforeningen, har den reelle berøringsflade for den relevante publikumsgruppe været langt større (ca. hver anden).

Sognets sociale grupperinger har dog ikke benyttet læseforeningen lige meget. I overensstemmelse med læsefærdighedens socialt bestemte udbredelse har gårdmandsgruppen således været flittigst til at udnytte læseforeningens læsetilbud, idet henved *to ud af hver tre* gårdmænd har været medlem i tidsrummet 1871–75. Af husmændene har knap *hver anden* været medlem, og ikke overraskende har kun ca. *hver ottende* af karlene og landarbejderne været medlem. Gårdmandsgruppens reelle dominans – om end ikke talmæssige overlegenhed – bestyrkes endelig af, at den m.h.t. medlemsstabilitet langt overgår gruppen af husmænd. I Himmelev var der således 8 gårdmænd, som var medlem alle 4 sæsoner 1871–75, mens det kun var tilfældet for 1 husmand. Og lignende tendenser findes i Rye og Vollerslev (se skema 2). Samtidig viser stabiliteten m.h.t. medlemsskab, at kun omkring 20–30 pct. af medlemmerne forblev trofaste lånere mere end et par sæsoner, hvilket antyder, at en stabil læsekultur på landet i begyndelsen af 1870'erne endnu var i sin vorden.

Var der således ikke generelt tale om en velkonsolideret læsekultur, fandtes der på den anden side en lille gruppe ihærdige læsere. For Himmelev Sognebibliotek gælder, at i alt 18 personer var lånere i én eller flere sæsoner i både 1859–64 og 1871–75, dvs. over et tids-

Skema 3. Bogbestand, bogudlån og udnyttelsesgrad.

	Himmelev 1859–64			Himmelev 1871–75			Lidemark 1867–75			Rye 1870–75		
	An-tal bind	An-tal ud-lån	Udlåns-fre-kvens	An-tal bind	An-tal ud-lån	Udlåns-fre-kvens	An-tal bind	An-tal ud-lån	Udlåns-fre-kvens	An-tal bind	An-tal ud-lån	Udlåns-fre-kvens
Skønlitt.	23	375	16,3	63	1.446	23,0	112	2.322	20,7	168	2.032	12,1
Historie og topogr.	24	384	16,0	30	263	8,8	12	145	12,1	60	372	6,2
Land-brugsfaglig	35	142	4,1	6	75	12,5	32	193	6,0	108	174	1,6
Naturv.	4	64	16,0	4	15	3,8	5	18	3,6	–	–	–
Religion	19	90	4,7	1	7	7,0	–	–	–	5	5	1,0
Andet	12	168	14,0	16	219	13,7	7	56	8,0	113	466	4,1
÷ identif.	–	12	–	–	565	–	–	99	–	4	226 ⁺	–
Samlede bindantal.	117			120 ⁺⁺			168			458		
Sml. udl.		1.235			2.590			2.833			3.266	

⁺: Antallet af ikke identificerede udlån dækker samtlige bind og ikke kun de 4 ikke identificerede titler.

⁺⁺: Bindeantallet gælder for 1871, men ikke for nyanskaffelser herefter. Hovedparten af de ikke identificerede lån i Himmelev 1871–75 skyldes disse nyanskaffelser, som ikke findes i bogfortegnelsen.

rum på 15 år. Heraf var 9 gårdmænd og 4 husmænd. Blandt de 8 gårdmænd, der var medlem alle sæsoner 1871–75, var der endvidere 4, som også havde været medlem 1859–64, hvilket tyder på en meget stor og stabil læseinteresse hos en temmelig lille gruppe. Det kan næppe undre, at bl.a. et par sognerådsmedlemmer og sognefogeden i Himmelev, gårdmand Lars Kristoffersen (f. 1819), tilhørte denne gruppe. Som lokal embedsmand og som politisk aktiv (stiller for den nationalliberale C. Liebe i 1864) må Lars Kristoffersen formodes at have været en fuldgyldig repræsentant for den moderne bonde-type, hvis oververdenshorisont ikke længere standsede ved sognegrænsen, selv om han var født og opvokset i Himmelev og havde fundet sin kone i Veddelev.

Læseforeningernes bogbestand

Målt med nutidige alen var læseforeningernes udbud af litteratur ikke særligt omfattende, og heller ikke set med datidige byøjne har litteraturudbudet synet af ret meget. En bogbestand på 800–1.000 bind var således ikke ualmindeligt for et lejebibliotek i en provinskøbstad.¹¹ I Himmelev Sognebibliotek havde man derimod 1859–64 kun 117 bind at vælge imellem, hvilket i sammenhæng med en temmelig antikveret bogbestand med overvægt af landbrugsfaglig litteratur kan have været grunden til, at biblioteket ophørte i 1864, da bogsamlingen tilsyneladende ikke blev forøget. Da man syv år senere startede biblioteket påny, lagde man ud med 120 bind, som godt nok blev forøget, men i et langsomt tempo. Fra Lidemark Læseforening kendes ikke antallet af bind fra starten i 1867, men i

11. Jvf. Ulrik Lehrmann: 'Læseforening og lejebibliotek' i *Fortid og nutid*. Bd. XXXI. 1984. s. 103–128.

1875 fandtes der kun 168 bind, som må have inkluderet nyanskaffelser i de forløbne otte år. Foreningen synes da også at have været hensygnende på dette tidspunkt, men må være kommet over krisen, da den fortsat eksisterede i midten af 1890'erne. Rye Sogns Læseforening, der blev oprettet 1866, havde i 1870 ca. 300 bind og nåede i 1875 op på 458 bind. Disse bind var dog ikke placeret samtidigt på ét sted, men dele heraf var som nævnt periodvis udstationeret i Sonnerup.

Læseforeningernes bogbestand blev sammensat ved bestyrelsens årlige indkøb af bøger for de penge, der kom ind ved kontingentbetalingen. Hertil kom boggaver fra Landhusholdningsselskabet (især landbrugsfaglig litteratur) og gaver fra medlemmer. Ikke mindre end 44 bind af Himmelev Sognebiblioteks bogbestand i 1859–64 var således gaver fra Landhusholdningsselskabet. Og når bogbestanden i Rye Sogns Læseforening var så forholdsvis stor, skyldtes det ikke mindst to boggaver i 1868 på hver 60 bind fra henholdsvis Landhusholdningsselskabet og fra grev Fr. Scheel (1833–1912), Ryegård, og en boggave i 1870 på 50 bind fra sognets præst C. N. Hellemann (1811–84). Det er imidlertid betegnende, at disse boggaver primært samlede støv på hylderne, da de næsten aldrig blev lånt, så i realiteten har litteraturudbudet i Rye ikke været meget større end i Himmelev og Lidemark.

Den litteratur, der forefandtes i læseforeningerne, svarer i store træk til, hvad der blev anbefalet fra Landhusholdningsselskabets side i P. E. Linds mønsterlister fra 1864 og 1873. Men hvor tyngden i disse mønsterlister lå på faglitteratur, der var det i læseforeningerne hovedsagelig skønlitteratur og til dels historisk/topografisk litteratur, som udgjorde bogbestandens kerne, selvom boggaver som i Himmelev og Rye kunne forrykke billedet og give bogbestanden et betydeligt – i Himmelev ligefrem dominerende – indslag af landbrugsfaglig litteratur (se skema 3). Decideret naturvidenskabelig litteratur fandtes der bortset fra den landbrugsfaglige litteraturs 'chemiske

markprædikener' o.lign. ikke meget af, og religiøs andagtslitteratur har kun i Himmelev 1859–64 haft et vist omfang. Endelig fandtes der en del blandede skrifter som f.eks. almanakker (undertiden helt tilbage fra 1840'erne og 1850'erne), diverse former for *Aftenlæsning*, *Husbibliothek for Morskabslæsning* m.m. Når denne gruppe er så stor i Rye, skyldes det bl.a., at sognepræst Hellemanns gave – 50 bind af Knud Lyhne Rahbeks tidsskrifter *Den danske Tilskuer* (1791–1806) og *Tilskueren* (1815–22) – er placeret her.

Den skønlitteratur, som læseforeningerne formidlede, var i alt overvejende grad af dansk oprindelse. I Himmelev Sognebibliotek fandtes der i 1871 kun én skønlitterær bog af udenlandsk oprindelse, men mere typisk var det, at mellem $\frac{2}{3}$ og $\frac{3}{4}$ af den skønlitterære bogbestand var af danske forfattere. I betragtning af hvor megen udenlandsk skønlitteratur, der blev oversat i løbet af 1800-tallet,¹² kan det undre, at den oversatte skønlitteratur ikke var mere talrigt repræsenteret i landlæseforeningerne. I modsætning hertil udgjorde den oversatte skønlitteratur i de samtidige købstadslejem biblioteker og -læseforeninger en langt mere central del af bogbestanden, hvorfor det er nærliggende at se dominansen af dansk skønlitteratur i landlæseforeningerne som et resultat af en bevidst prioritering fra de respektive bestyrelses side. Hvad denne prioritering tog sigte på at udelukke, giver skolelærerforfatteren Mads Hansen et indblik i i sin beskrivelse af slette, fortrinsvis franske og tyske, romaner 'fabrikerede paa Spekulation':

de ere saa morsomme at læse, saa 'spændende', som man kalder det, at man knap kan lægge dem tilside, før man naar Enden; *Vantro*, *Usædelighed*, *Utroskab* og alskens *Laster* fremstilles i et Lys, der blænder, saa Tingene ser helt anderledes ud, end de i Virkeligheden ere. Saadan Læsning er som Gift, der er blandet med en sød Drik, eller som Duften af visse

12. Jvf. Erland Munch-Petersen: *Romanens århundrede*. 1–2. Kbh. 1978.

I de historiske fremstillinger og i de historiske romaner appelleredes der kraftigt til læsernes oplevelse af at være et led i et harmonisk nationalt fællesskab. (Ill. fra V. Holst: Felttogene 1848–50. Kbh. 1852).

Blomster, der er saa yndig at indaande, men som bedøver Sanserne og Skader Livet. (Mads Hansen: 'Om folkelig Læsning' i *Husvennen* 2. årg. 1874–75. s. 151).

Medlemmernes læsning

Set fra medlemmernes synsvinkel var læseforeningerne først og fremmest stedet, hvor behovet for læsning af skønlitteratur blev tilfredsstillet (se udlånstallene for de enkelte litteraturgrupper i skema 3). Formålsparagrafernes 'belærende Lecture' har der ikke været megen søgning efter. Skønlitteraturen har overalt haft lånernes største interesse, og når udbudet af skønlitteratur som i Himmelev 1859–64 har været begrænset, er læseinteressen blevet forskudt til historisk og topografisk litteratur.

Interessen for historisk og topografisk litteratur afspejler medlemmernes behov for øget omverdensorientering såvel i tid som rum. Denne læseinteresse har ydet sin lille skærv til bondekulturens omformning henimod en kultur, hvor det enkelte individ i stigende grad bliver sig selv bevidst som individ i et dynamisk historisk og kulturelt perspektiv. Afsøgningen af tidlige dimensioner og dermed udviklingen af et historisk perspektiv på sig selv og sin omverden og udfoldelsen af rumlige dimensioner og dermed en øget indsigt i det geografiske rum og kulturelle forskelle har tilsammen tjent til bevidsthedsmæssigt at løse bondens indfældethed i de givne lokale rammer og bindingen til landbrugsarbejdets årstidscykliske tidshorisont. Hvor læsningen af skønlitteratur især

Ser man nærmere på den danske skønlitteratur falder ca. $\frac{3}{4}$ af den i tre afgrænsede grupper. For det første romantisk og biedermeierpræget litteratur fra ca. 1825–40: B. S. Ingemanns historiske romaner, samlede udgaver af St. St. Blichers noveller, Carl Bernhards noveller og Thomasine Gyllembourgs hverdagshistorier. I et enkelt tilfælde (Himmelev 1871) finder man også her J. L. Heibergs *Poetiske Skrifter* i 8 bind, som imidlertid næsten ikke udlånes. For det andet en gruppe af forfattere med speciale i historiske romaner fra omkring 1850 og fremefter: Carit Etlar, som forunderligt nok ikke var særligt godt repræsenteret. *Gøngehøvdingen* (1857) forefandttes således kun i Himmelev 1871. Hertil kommer P. P. (Th. Rumohr) og T. A. Becker, og i begyndelsen af 1870'erne anskaffes dele af H. F. Ewalds tidlige forfatterskab og hans første historiske romaner. Endelig for det tredje en gruppe af de såkaldte skolelærerforfattere, hvis bøger udkom fra omkring 1860 og fremefter: C. A. Thyregod, Anton Nielsen, Knud Skytte, L. Budde.

har tjent til at udarbejde disse tids- og rumlige dimensioner i forhold til indre psykiske forhold, der er det den ydre verdens organisering i tid og rum, som er blevet befæstet i læsningen af historisk og topografisk litteratur.

Den historiske og topografiske litteratur, der blev foretrukket af medlemmerne, fremviser et nogenlunde ensartet billede på tværs af læseforeningerne. Hvad angår søgningen til historisk litteratur, drejer det sig om brede fremstillinger som E. C. K. Munthes 'Læse- og Lærebog i Fædrelandets Historie for Begyndere og Ustuderede' (6. opl. 1837) og A. Fabricius' *Illustreret Danmarkshistorie for Folket* (2. udg. 1862) og fremstillinger af de sidste 20–25 års mest dramatiske nationale begivenheder: 1848–50 – og 1864-krigen, der for datidens læsere må have svaret til interessen for 2. Verdenskrig i 1950'erne og 60'erne (W. Holst: *Felttogene 1848–50*. (1852), F. K.: *Danmarks Kamp for Slesvig i 1848–50*. 1–3. (1852–53), P. V. Grove: *Fra Dannevirke til Dybbøl. 50 breve fra Krigen*. (1864), *Danmarks anden Kamp for Slesvig 1864. Fortalt af en gammel Soldat*. (1865), M. Mørk-Hansen: *Sønderjydernes Kamp for Modersmaalet*. (1868), udgivet af Udvalget for Folkeoplysnings Fremme, *Kong Frederik d. VII's Levnet og Regjeringshistorie*. (1864)). Hvor disse krigsskildringer primært har tjent til at udbrede en national identitet, har en mindre gruppe af belærende skildringer af danske bønder fremholdt Landhusholdningsselskabets bondeideal (C. E. F. Reinhardt: *Et Afsnit af den danske Bondestands Krønike*. (1866), udgivet af Udvalget for Folkeoplysnings Fremme, H. C. Gøtsche: *Anders Johansen, den brave Bondes Levnet*. (1819, ny udg. 1845), D. E. Rugaard: *Fremragende danske Bønder*. (1872)).

Den særligt efterspurgte topografiske litteratur falder i to grupper, der stort set svarer til det ikke-skønlitterære stof i datidens illustrerede uge- og månedsblade. Den ene gruppe består af værker om forholdsvis nære forhold i form af egnbeskrivelser (H. Bruun: *Gamle danske Minder eller Skildringer etc. om Danmarks gamle Byer, Kirker, Klostre osv.* 1–3.

(1868–69)), der har givet lokale forhold en historisk dimension, og københavnsbeskrivelser (Jørgensen-Jomtou: *Kjøbenhavn og Kjøbenhavnerne*. (1856), A. E. Meinert: *Fortællinger om København*. (1851)). Den anden gruppe har især medvirket til at give den læsende bevidsthed et horisontalt perspektiv gennem beskrivelser af fremmede verdensdele (J. H. Campe: *Om Opdagelsen af Amerika*. (1813), Udvalget for Folkeoplysnings Fremmes to bind om *Opdagelsesrejser til den nye Verden* (1869–70) omhandlende Amerikas opdagelse, J. Cooks rejser i sydhavet, opdagelsesrejser i det sydlige ishav, J. C. W. Funch: *7 Aar i Grønland*. (1840)).

At dømme efter udlånet af landbrugsfaglig litteratur i læseforeningerne synes den landbrugsfaglige oplysning, som Landhusholdningsselskabet søgte at fremme ved uddeling af boggaver, ikke at have båret frugt. Det er da også et genkommende tema i de samtidige vurderinger af udlånet i læseforeningerne. C. A. Thyregod taler ligefrem om, at 'til at vække Læselysten duede [den landbrugsfaglige litteratur] ikke'.¹³ Den bemærkelsesværdige ringe interesse for landbrugsfaglig litteratur kan imidlertid ikke uden videre tages til indtægt for bondestandens ligegyldighed over for landbrugsfaglig oplysning. I Vollerslev anføres det således i 1885, at 'en Del Bøger ere ubrugelige paa Grund af forældet (landøkonomisk) Indhold'. Et nærmere eftersyn af læseforeningernes landbrugsfaglige litteratur bekræfter dette synspunkt, som yderligere bestyrkes af, at den del af den landbrugsfaglige litteratur, der samler sig lidt større interesse om, er forholdsvis ny litteratur, f.eks. *Landbotidende* fra begyndelsen af 1870'erne. Så der er en del, der tyder på, at når Landhusholdningsselskabets faglige oplysningsstrategi fremstår som fejlslagen, falder det tilbage på selskabet selv, som i for ringe grad har forsynet læseforeningerne med aktuel litteratur. Landhusholdningsselskabet havde imidlertid også et mere ideologisk mål, som langt fra kan siges at være fejlslagent (jvf. nedenfor).

Af naturvidenskabelig litteratur har der

13. C. A. Thyregod: 'Om Sognebogsamlinger' IN *Skoletidende* 1876 S. 21.

Skema 4. De mest udlånte bøger i Himmelev, Lidemark og Rye

Himmelev 1859-64	Ud-lån	Himmelev 1871-75	Ud-lån	Lidemark 1867-75	Ud-lån	Rye 1870-75	Ud-lån
Hendrik Maynard: <i>Efter det Engelske.</i> (1854)	33	Anton Nielsen: <i>Bondeliv.</i> 1-3. (1866-69)	48 53 45	B.S. Ingemann: <i>Valdemar Sej.</i> 1-3. (1826)	45	Anton Nielsen: <i>Strøgods.</i> (1870)	35
W. C. Holst: <i>Felttogene 1849-50.</i> (1852)	29	Anton Nielsen: <i>Fra Landet.</i> 1-3. (1861-63)	47 47 48	M. A. MacKarness: <i>Solstraalefortællinger</i> nr. 3, 4, 5, 8. (1861-63)	36 30 31	M. Gjørup: <i>En Juul paa Landet.</i> (1861)	32
Jørgensen-Jomtou: <i>Kjøbenhavn og Kjøbenhavnerne.</i> (1856)	25	Anton Nielsen: <i>Tre fortællinger.</i> (1864)	45	Anton Nielsen: <i>Tre Fortællinger.</i> (1864)	36	C. A. Thyregod: <i>Blandt Bønder.</i> 2. Rk. 3. bd. (1871)	32
N.D. Riegels: <i>Forsøg til Femte Christians Historie...</i> (1792)	25	Carit Etlar: <i>Gøngehøvdingen.</i> (1857)	42 40 38 40	B.S. Ingemann: <i>Erik Menveds Barndom.</i> 1-3. (1828)	35 33 34	C.A. Thyregod: <i>4 Fortællinger.</i> (Måske <i>Danske Fortællinger.</i> (1871).	31
H.C. Rørdam: <i>Kristi Kirkes Historie.</i> (1845)	25	B.S. Ingemann: <i>Valdemar Sej.</i> 1-3. (1826)	40 35 33	B.S. Ingemann: <i>Prins Otto af Danmark.</i> 1-2. (1835)	35	?: <i>Fortællinger og Skitser</i>	27
D. Smith: <i>Kirken og dens store Festdage.</i> (1826)	24	Anton Nielsen: <i>Hans, der kom paa Højskole.</i> (1867)	39	T.A. Becker: <i>Claus Limbek den Yngre.</i>	34	Anton Nielsen: <i>Livet paa Landet.</i> (1871)	26
Guldberg (pseud.): <i>Peter Tordenskjold.</i> (1857)	24	H.C. Andersen: <i>Eventyr og Historier.</i> 1-2. (1862-63)	38 34	St. St. Blicher: <i>Gamle og nye Noveller.</i> (1855) 5. (1861-62).	34	B.H. Faber: <i>Kjøbenhavns Bombardement 1807.</i> (1857)	26
Funch m.fl.: <i>Dansk Læsebog for de lavere Klasser.</i> (1859, 3. udg.)	24	C.A. Thyregod: <i>Historier og Sagn.</i> (1864)	38	P.P.: <i>Peder Tordenskjold.</i> (1864)	34	B.S. Ingemann: <i>Efterladte Eventyr og Fortællinger.</i> (1864)	24
E.C.K. Munthe: <i>De vigtigste indenlandske Tildragelser...</i> (1837)	23	Carit Etlar: <i>Smuglerens Søn.</i> (1859)	35	Knud Skytte: <i>Jydsk Bondeliv.</i> (1867)	34	?: <i>Tre Noveller.</i>	24
J.H. Campe: <i>Robinson den Yngre.</i> (1841)	23	T.A. Becker: <i>En Familiehistorie.</i> (1857)	35	E. Sue: <i>Familien Jouffroy.</i> (1854)	34	H. Bruun: <i>Gamle danske Minder.</i> 1-2. (1868-69)	24 22
<i>Euphrosyne. Taknemmeligt Minde. Nytaarsgave 1838.</i>	22	B.S. Ingemann: <i>Erik Menveds Barndom.</i> 1-3. (1828)	34 32 29	Anton Nielsen: <i>Bondeliv.</i> 1. (1866)	33	<i>Aftenlæsning</i> 1870. 2. bd.	23
P.O. Boisen: <i>Et kjærligt Færel...</i> (1831)	21	Brdr. Grimm: <i>Folke-Eventyr.</i> (1869)	30	Fr. Marryat: <i>Peter Simple.</i> (1835-36)	32	V. Stålberg: <i>Major Müllers Døttre.</i> (1846)	23
Guldberg (pseud.): <i>Niels Juul.</i> (1857)	21	C. Hauch: <i>Wilhelm Zabern.</i> (1834)	30	Anton Nielsen: <i>Nye Fortællinger.</i> (1866)	32	C.A. Thyregod: <i>Blandt Bønder.</i> (1870-71). 1. Rk. 7 Hft. 2.+4. Bd.	23 23
Guldberg (pseud.): <i>Dyreke.</i> (1858). <i>Elonore Kristine Ulfeldts Historie.</i> (1856)	21	C. Molbech: <i>Eventyr og Fortællinger.</i> (1843)	29	H.F. Ewald: <i>Svenskerne paa Kronborg.</i> (1867)	32	F.S.: <i>Min Ven og hans Kone.</i> (1864)	22
W. Scott: <i>De franske Keiser, Napoleon...</i> (1829)	21	H.C. Andersen: <i>Nye Eventyr og Historier.</i> (1867)	28	St.St. Blicher: <i>Gamle og nye Noveller.</i> 1, 6. (1861-62)	29 27	Carl Bernhard: <i>Samlede Noveller.</i> 2, 4, 11. (1841-50)	22 20 21
C.L. Strøm: <i>Naturhistorisk Læsebog for Menigmand.</i> (1843)	21	B.S. Ingemann: <i>Kong Erik og de Fredløse.</i> 1-2. (1833)	28 25	V. Scharling: <i>Nøddebo Præstegaard.</i> (1869)	29	<i>Folkekalender for 1866</i>	22
L. Moltke: <i>Skandinavisk folkekalender 1843, 1844</i>	21	B.S. Ingemann: <i>Prins Otto af Danmark.</i> 1-2. (1835)	28 27	Anton Nielsen: <i>Bondeliv.</i> 3. (1869)	29	Paul Feval: <i>En Synderinde.</i> (1851)	22
P.C. Asbjørnsen: <i>Juletrold.</i> (?)	21	P.P.: <i>Peder Tordenskjold.</i> 1-4. (1864)	28 22 18 19	Th. Rumohr: <i>Elias Hagen.</i> (1868)	29	<i>Folkekalender for 1862</i>	21
B.S. Ingemann: <i>Valdemar Sej.</i> 1-3. (1826)	21 19 17	T.A. Becker: <i>To Fortællinger fra Enevældens Tid.</i> (1862)	27	B.S. Ingemann: <i>Kong Erik og de Fredløse.</i> (1833)	28	Léon Gozlan: <i>Et Mytteri Paa Havet.</i> (1851)	21
J.L. Rohmann: <i>Historisk Fremstilling af Reformationens...</i> (1836)	20	A. Fabricius: <i>II. Danmarkshistorie for Folket.</i> (1862, 2. udg.)	23	A. Maquet: <i>Grev de Lavernie.</i> (1853)	28	Th. Gyllembourg: <i>Samlede Skrifter.</i> 12. (1866-67)	21
E.C. Hauber: <i>Beskrivelse af den kgl. Residensstad...</i> (1783)	20			Jane A. Winscom: <i>Arbejderne i Vingården.</i> (?)	28		
Fr. Hammerich: <i>Danmark i Valdemarernes Tid.</i> (1847)	20			M.A. MacKarness: <i>Solstraalefortællinger</i> nr. 1, 9, 11. (1861-66)	28		
<i>Dansk Folkekalender 1841, 1842</i>	20						
J.H. Campe: <i>Om Opdagelsen af Amerika.</i> (1813)	20						

kun i Himmelev 1859–64 været interesse for to populærvideenskabelige fremstillinger (C. L. Strøm: *Naturhistorisk Læsebog for Menigmand*. (1851), udg. af Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug, N. J. Berlin: *Læsebog i Naturlæren for Hvermand*. (3. opl. 1858)), hvorimod det meget lille udbud af naturvidenskabelig litteratur i de øvrige læseforeninger ikke er faldet i medlemmernes smag. Nu forudsætter interessen for naturvidenskab en sækulariseret omverdensbevidsthed, så man kunne forvente, at religiøs litteratur til gengæld ville have tiltalt læserne. Det synes dog heller ikke at have været tilfældet. Bortset fra Himmelev 1859–64, hvor der fandtes en del andagtslitteratur, har der så godt som ikke været religiøse bøger i læseforeningernes bogbestand. Det nærmeste, man kommer en åbenlys religiøs bog i Lidemark, er således Wilhelm Birkedals grundtvigianske tendensfortælling *Kirkeklokkeklangen i den norske Dal* (1869), som til trods for dens traktatkarakter måske alligevel netop p.g.a. dens fiktionsramme glider ned (udlånt 20 gange).

Udlån af skønlitteratur

Udlånet af skønlitteratur er meget ensartet i læseforeningerne i begyndelsen af 1870'erne og følger bogbestandens prioriteringer (se skema 4). Det betyder, at selv hvor udenlandsk litteratur fandtes, foretrak lånerne den danske. Og den danske skønlitteratur, der blev foretrukket, var i første række henholdsvis B. S. Ingemanns historiske romaner og Anton Niensens og til dels C. A. Thyregods bondefortællinger, og i anden række historiske romaner af Carit Etlar, P. P. (Th. Rumohr), T. A. Becker og H. F. Ewald. Den udenlandske litteratur, der især faldt i læsernes smag, var M. A. MacKarness' idylliserende *Solstraalefortællinger*, som også anbefales i Landhusholdnings-selskabets mønsterlister.

Med B. S. Ingemann og Anton Nielsen

som pejlingspunkter afstikkes to hovedlinier i lånernes litteraturforbrug. På den ene side betones det nationalhistoriske som moment i den læsende bondes bevidsthed. At have en historisk bevidsthed, dvs. en bevidsthed om sig selv i et dynamisk udviklingsperspektiv, er et led i bondens tilegnelse af en moderne selvbevidsthed og omverdenshorisont. I et europæisk perspektiv forbindes den historiske bevidstheds opkomst ofte med Napoleonskrigene og nationalitetstanken,¹⁴ men i et dansk perspektiv er det nok så nærliggende at se krigene i 1848–50 og 1864 og jævnsides hermed udviklingen af en politisk offentlighed som det, der på afgørende vis fremmede den historiske bevidstheds gennembrud hos den brede befolkning. Den eksemplariske form for denne bevidsthed har Ingemann selv angivet i nutidsromanen *Landsbybørnene* (1852), hvor hønsekræmmerkonen Karen udtaler sig om sin læsning af historiske fremstillinger og romaner:

Det er saa fornøieligt at see hvordan det lille danske Folk dog altid har været kjækt i Krigen og trofast mod sine Konger – [...]; og naar vi nu saa kan læse om hvad vi selv nylig har oplevet [1848–50-krigen] – og det klinger ligesaa fornøieligt, som om hvad her skete i gamle Dage – saa kan man let blive glad og takke Vorherre for, at vi er danske Folk. (B. S. Ingemann: *Landsbybørnene*. (1852). Samlede Eventyr og Fortællinger. Kbh. 1913. Bd. IV. s. 118).

Nu er Ingemanns formulering et ønskebillede, men interessen for historiske fremstillinger og romaner i læseforeningerne tyder på, at også den læsende landbefolkning har haft del i dette ønskebillede. Om læsningen så har fremmet en nationalpatriotisk bevidsthed i overensstemmelse med Landhusholdnings-selskabets og Udvalget for Folkeoplysningss Fremmes bestræbelser (jvf. s. 163) kan dis-

14. Georg Lukács: *The Historical Novel*. Harmondsworth 1976. s. 15–29. Inga Floto: *Historie*. Kbh. 1985 S. 13–17.

kuterer. Historisk bevidsthed er et tveægget sværd, som i den konkrete politiske situation i 1870'erne både kan have ledt de læsende i retning af Højres konservatisme og Venstres kamp for et folkeligt demokrati. Ifølge valgtallene fra folketingsvalgene i 1869, 1872 og 1873 stemte man i Himmelev på Venstres kandidat, mens linierne var knap så klare i Rye/Sonnerup og Lidemark, hvor vælgerne ved valget i 1873 stod delt mellem Venstres og Højres kandidater. I Rye/Sonnerup var kredsens folketingsmand gennem 18 år venstremanden D. E. Rugaard (1806–75), hvis bog om *Fremragende danske Bønder* også fandtes i læseforeningen. I 1871 trådte Rugaard ud af Det forenede Venstre og blev ikke valgt ved valget i 1872, men i Rye/Sonnerup fik han to trediedele af de afgivne stemmer. Året efter stod valget mellem venstremanden M. C. Strandskov (1823–95) og løsgængereren grev Holstein af Ledreborg (1839–1912), som fik henholdsvis 47 og 57 stemmer. I Lidemark var venstremanden Ole Christensen (1838–1911) gennem mange år kredsens folketingsmand, men i 1873, hvor Højres kandidat var højskolemanden og forfatteren L. Budde (1836–1902), hvis bøger stod i læseforeningen, fik Ole Christensen 22 og L. Budde 24 af de afgivne stemmer i sognet.

Gennem læsning af Anton Nielsens og de øvrige skolelærerforfatteres bondelivsskildringer er sider af det aktuelle liv på landet blevet bearbejdet. Læseforeningernes medlemmer har her kunnet finde billeder på deres eget liv, omend stileret og idealiseret på samme måde som bondefremstillingen i det samtidige genremaleri (Julius Exner, Chr. Dalsgaard m.fl.). Anton Nielsens forsøg på gennem sin litteratur at bidrage til en moralsk højnelse af bondekulturen har således været led i formidlingen af den byborgerlige dannelseskulturs normverden til landbefolkningen og har dermed levet op til bl.a. Udvalget for Folkeoplysnings Fremmes idealer om harmo-

nisering af sociale forskelle gennem en national og kristelig enhedskultur.¹⁵

Men tilbage står stadig spørgsmålet om, *hvordan* denne litteratur er blevet læst. Læseren er i læseakten ikke bundet til slavisk at repetere det betydningsunivers, som forfatteren har givet fra sig, men har et vist spillerum for konstruktion af en selvstændig betydning ud fra det læste og egne erfaringer.¹⁶ Meget kunne tale for, at de forholdsvis utrænede læsers ihærdige læsning af skolelærerlitteraturen bidrog til at befæste en individualistisk og moralsk selvkontrollerende bevidsthed. Dog skal man ikke være blind for, at alene det at få adgang til litteratur, der handlede om aktuelt bondeliv, kunne være igangsættende for udvikling af en selvbevidsthed og personlig myndighed, som ikke uden videre kan reduceres til hovedløs efterplapren af den borgerlige dannelseskultur. Hvorvidt sådanne 'alternative' læsninger har forekommet, kan det imidlertid være vanskeligt at afgøre i dag, fordi de ikke så meget beror på de læste tekster som på de socialt bestemte fortolkningsfællesskaber, læsningen har indgået i.

Læsemåde

Litteraturlæsningen har for den enkelte låner udgjort en række af bøger (et repertoire), hvorigennem denne har konstrueret et betydningsunivers. I gennemsnit har dette tekstrepertoire bestået af ca. 20 bind pr. vinter, og der synes ikke generelt at have været nogen nævneværdig forskel mellem gårdmænd og husmænd, hverken hvad angår omfang eller den lånte litteraturs karakter. (Eksempler på individuelle læserrepertoarer er anført i bilag 1).

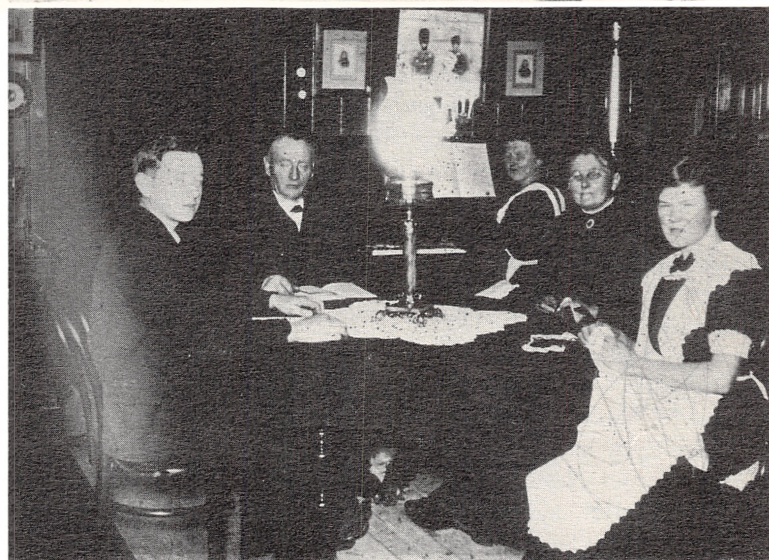
Hvordan de lånte bøger er blevet læst og dermed hvilke forventninger, de har imødekommet, er en temmelig speget affære. At litteraturlæsningen på et overordnet plan har

15. En udfoldet analyse af Anton Nielsens forfatterskab i relation til de borgerlige oplysningssselskabers virke findes i Povl Schmidt: *Litteratur for menigmand*. Odense 1979. s. 95–111.

16. Dette synspunkt er grundlæggende for nyere litteraturvidenskabelig receptionsforskning. Introduktioner hertil gives i Hannelore Link: *Rezeptionsforschung*. Berlin 1976, og Robert C. Holub: *Reception Theory*. London 1984.

To tidsaldre – ét liv. Begge billeder stammer fra Overdrevsgården i Veddelev. Øverst: et billede fra 1893, hvor de endnu ugifte, Lars Henriksen og Dorthe Andersdatter, ses som nr. 2 og 6 fra venstre. Nederst: et billede fra ca. 1913 af Lars og Dorthe med søn og datter (ved klaveret) samt en tjenestepige. (Roskilde Lokalhistoriske Arkiv).

været led i bøndernes tilegnelse af en moderne livsstil kan der næppe være tvivl om, men der går ingen lige vej fra den enkeltes læsning til vedkommendes øvrige livssituation, og de konkrete formidlinger mellem læsning og levet bevidsthed er det svært at komme på nært hold af. Når f.eks. den 14–15-årige tjenestedreng på Overdrevsgården i Veddelev, Lars Henriksen, i vinteren 1871–72 bl.a. lånte bøger af B. S. Ingemann, C. A. Thyregod og Anton Nielsen, kunne man forvente, at han har suget romanernes skildringer af det kærlighedsbaserede ægteskabs in-

time huslige lykke til sig. Og det kan da også være, at han har gjort det. Ser man imidlertid på Lars' eget liv, er der en del, der tyder på, at hans eget ægteskab ikke alene var baseret på et gensidigt følelsesfællesskab. Lars var fjernt beslægtet med Overdrevsgårdens ejer Ole Sørensen, idet hans mor var kusine til Ole Sørensen. Da Ole Sørensen og hans kone Magdalene Nielsdatter var barnløse, blev det Lars, der i 1894 overtog gården. Men det er bemærkelsesværdigt, at den købekontrakt, der lå til grund for Lars' overtagelse af Overdrevsgården, indeholdt et forbehold om, at

købet kun var gyldigt, hvis Lars inden en fastsat dato havde giftet sig med Magdalenes søsterdatter Dorthe, som havde tjent i Overdrevsgården siden 1870'erne. Lars og Dorthe havde således gået op og ned ad hinanden som tjenestefolk i godt tyve år. Deres ægteskab byggede åbenbart ikke kun på gensidig sympati, men var i nok så høj grad en måde at bevare gården på slægtens hænder på. Selv om Lars' og Dorthes ægteskab måske ikke var et renlivet kærlighedsægteskab, skabte de ikke destomindre for deres børn rammerne for en opvækst efter tilstræbt byborgerligt forbillede – symbolsk angivet i datterens klaverspil og i en omfattende nybygning af gården, hvorved bl.a. børnene i det nye stuehus fik egne værelser.¹⁷

At lade Lars' litteraturlæsning i vinteren 1871–72 være den centrale begivenhed og bestemmende faktor for hans senere liv vil selvsagt være at tillægge læsningen en for stor betydning. På den anden side er det nærliggende at se Lars' læsning som ét af stederne for artikulation og stilisering af ønskebilleder, som nok ikke umiddelbart svarede til hans egen livssituation og erfaringer, men som har bidraget til en bestemt fremadrettet fortolkning af disse.

Selv om Lars har læst de nævnte forfatteres bøger, ved vi i realiteten ikke ret meget om den måde, han og de øvrige medlemmer af læseforeningen har læst de lånte bøger på. Medlemmernes læsning har måske været mindre målrettet, end den umiddelbart tager sig ud. Alene det begrænsede litteraturudbud og efterspørgselsens koncentration om bestemte titler har gjort det vanskeligt at tilfredsstille alle læserønsker samtidigt. Da enken Ane Jensdatter (f. 1796) fra Himmelev havde lånt første bind af Ingemanns *Valdemar Sejr* d. 15. december 1871, kunne hun således efter endt læsning ikke få fat i andet bind og nåede så at læse fire andre bøger, inden hun d. 22. januar 1872 kunne låne andet bind.

Efter endt læsning af andet bind gentog forløbet sig, så hun først d. 19. februar og efter endnu fire bøger kunne låne tredje og sidste bind af *Valdemar Sejr* – altså en reel læsetid på over to måneder. Ane Jensdatters eksempel er ikke et enestående tilfælde, men hører til det almindeligt forekommende. Knap så almindelig var gårdmand Jens Andersen (f. 1842) fra Lidemark. Han præsterede i 1867 at påbegynde første bind af såvel Ingemanns *Erik Menveds Barndom* som *Prins Otto af Danmark*, derpå låne en tredje bog for derefter at afslutte først *Prins Otto af Danmark* og dernæst *Erik Menveds Barndom*.

Det er nærliggende at se denne afbrudte og langtrukne læsemåde, som nok et stykke af vejen har været bestemt af praktiske omstændigheder, også som led i en særlig tilegnelsesform. Undersøgelser af bøndernes erindringer fra 1800-tallets sidste halvdel og af bondeforfattere som Johan Skjoldborgs og Jeppe Aakjærs evne til at organisere en fremadskridende episk beretning peger på, hvor svært det har været for bønder rundet af en mundtlig kultur at bemestre rollen som afgrænsede subjekter, der kunne overskue og skrive deres eget livs og/eller en fiktiv historie.¹⁸ Ofte opløses den fortælle-mæssige storstruktur i små episodiske handlinger med en veldrejet pointe, former for kollektiv erindring, hvor det enkelte individ som fikspunkt bliver væk o.lign. Disse problemer med at gøre sig selv til centrum for en episk beretning for herigennem at etablere et perspektivisk blik på sig selv og sin omverden har næppe været begrænset til skriveakten, men har givetvis også været virksomme ved læsning af litteratur. I så fald har der i læsningen været tale om en optagethed af det afgrænsede episodiske (et bind af en roman, afgrænsede situationer af en roman), mens den gennemgående handlingssammenhæng på tværs af hele romanen har fremstået med noget løsere konturer i den læsende bevidsthed.

17. Oplysningerne om Lars Henriksen stammer fra en udstilling om Overdrevsgården på Roskilde Bibliotek, 1988. Til denne udstilling har Halvor Petersen udarbejdet pjecen *En gård i Veddelev. Træk af Overdrevsgårdens historie*. (1988).

18. Jvf. Martin Zerlang m.fl.: *En selvskreven historie*. Kbh. 1982. Marie-Louise Svane: 'Social kritik og folkelig tradition' i *Kultur & Klasse* 38. 1980 S. 6–25. Inger-Lise Hjørdt-Vetlesen: *Flugtens fængsel*. Odense 1981.

Gårdmand Jens Andersen fra Lidemark skulle således meget lig en nutidig TV-serieseer ved læsning af den tredje bog tillige fastholde de to uafsluttede handlingsforløb i Ingemann-romanerne. Så med mindre han har været god til dette dobbelte bogholderi, er det temmelig sandsynligt, at hans læsning har haft karakter af sammenbundning af episoder omkring en personmæssig kerne (Erik Menved, Prins Otto). At en sådan læsemåde ikke har ligget datiden fjernt, kommer bl.a. til udtryk i T. A. Beckers forsvar for sin roman *Claus Limbek den Yngre* (1855):

Den Bebreidelse, jeg i flere Anmeldelser har seet anført, at den nævnte Bog ikke danner noget Heelt, forekommer mig forsaavidt ubegrundet som Bogen slet ikke udgiver sig derfor, og jeg heller aldrig har tænkt paa at den skulde være det. Jeg havde til Hensigt at give en Række af Tidsskildringer, sammenholdt ved en Traad, som slyngede sig igjennem hele Bogen, i dette Tilfælde Skildringen af Claus Limbeks Liv og Hændelser. (T. A. Becker: *En Familiehistorie*. Kbh. 1857. s. I-II).

I fald læseren har læst efter dette episodiske sammenbundningsprincip, kan han/hun nok have været intenst grebet af det enkelte bind i en romanserie, men den koncentration, som en mere omfattende helhedstilegnelse forudsætter, har næppe altid været tilstede. Det kan være fornemmelser af denne karakter, der har ligget til grund for J. W. Marckmanns kommentarer til Ingemanns historiske romaner i 1844-mønsterlisten over bøger egnede for sognebiblioteker:

Betragtede som Folkelæsning ere disse Fortællinger [...] uden tvivl temmelig sammensatte i deres Bygning; derimod besidde de andre Egenskaber, der, som Erfaring paa mange Steder har viist, gjøre dem særdeles yndede af Mængden. (J. W. Marckmann: *Fortegnelse over Skrifter til Læsning for Menigmand*. Kbh. 1844. s. 73).

Den af Marckmann formodede for sammensatte karakter er der imidlertid i en del af de meget lånte bøger taget højde for ved fortællelemæssige arrangementer som rammefortælling eller tydeligt markeret jeg-fortæller, hvorved de skønlitterære værkers fiktionsuniverser for en utrænnet læser har fremstået som vederhæftige sanddruelige virkelighedsfremstillinger og ikke det rene opspind. De mange populære historiske romaners i forvejen kendte historiske motiver har givetvis også medvirket til at lette læsningen og til at fremme en ikke særlig 'skønlitterær' læsning af romanernes historiske persongalleri. I linien fra pseudonymet Guldbergs nationale heltebiografi *Peter Tordenskjold* (1857) over P. P.'s let fiktiviserede *Peter Tordenskjold* (1864) til Carit Etlars renlivede fiktion og læsere brug af Tordenskjolds bedrifter som historisk handlingsramme i *Salomon Baadsmænd* (1880) aftegner der sig således muligvis også det brede læsepublikums voksende tilvæning til det skønlitterære medie.

Et andet symptom på læsningens orientering mod det episodiske er påbegyndelsen af flere bind af flerbindsromaner uden at afslutte disse og uden at ophøre med at låne bøger. F.eks. kæmpede tjenestekarl Lars Poulsen (hos gårdmand Jens Pedersen i Himmelev) sig gennem de første to bind af *Gøngehøvdingen* i december 1871, men fik aldrig i løbet af sit toårige medlemsskab afsluttet romanen. Det samme var tilfældet med hans læsning af P. P.'s *Peter Tordenskjold*. Tilsvarende fik gårdmandssønnen Jørgen Andersen (f. 1844) fra Veddelev heller aldrig lånt sidste bind af *Valdemar Sejrs* og *Erik Menveds Barndom*. Nu kan disse læsere selvfølgelig have givet op på halvvejen, fordi de pågældende bøger ikke kunne holde deres interesse fangen, eller fordi ventetiden på de afsluttende bind simpelthen blev for lang. Men ifald det sidste har været tilfældet, har det netop tjent til at fremme en løst sammenhængende læsning.

Nært forbundet med den skitserede læsemåde er den meget udbredte gentagne læsning af samme roman. Gårdmand Jens Andersen fra Lidemark lånte i løbet af sit medlemsskab (4–5 år) *Valdemar Sejrs* tre gange. Hjulmanden i Himmelev, Hans Hansen (f.

1831), lånte *Gøngehøvdingen* i maj 1872 og igen i februar/marts 1873, *Valdemar Sejrs* i december 1873 og igen i november 1874, hvortil kom gentagne lån af adskillige andre bøger. Husmand Anders Andersen (f. 1812) fra Himmellev lånte *Gøngehøvdingen* to gange og *Valdemar Sejrs* tre gange i løbet af en fireårig periode. Nu kan man igen forklare dette forhold ud fra læseforeningernes begrænsede bogbestand og ud fra den åbenlyse store interesse for disse romaner. Men man kan også i den gentagne læsning af bøger, der har grebet læserne, se en bestræbelse for at komme på omgangshøjde med romanernes betydningshelhed, som ikke har stået helt klar ved de(n) første læsning(er).

Sagt på en anden måde: netop i kraft af en afbrudt, langtrukken og episodisk orienteret læsemåde bliver disse bindstærke romaner en stadig kilde til nye opdagelser, hvorved de som en slags sækulariseret tekstkanon i en vis forstand erstatter den tidligere gentagne og intensive læsning af den samme tekst, Bibelen.

Sammenholdes disse iagttagelser nu med de tidligere gjorte overvejelser over medlemsstabiliteten (s. 170), forstærkes indtrykket af en læsekultur i støbeskeen. 50–60 pct. af medlemmerne kunne ikke fastholde interessen efter 1–2 sæsoner. Den måde, det læste blev tilegnet på, må formodes hos en del læsere at have haft overvægt i retning af optagethed af den læste litteraturs konkrete situationsfremstillinger, hvorimod litteraturens handlingsmæssige og især tematiske storstrukturer sandsynligvis kun har fundet en klangbund hos et mindretal af læseforeningernes medlemmer.

En sådan forståelse af landlæsekulturen i begyndelsen af 1870'erne vil kunne opklare, hvorfor '-m' og Helge Hostrup (jvf. s. 1–2) vurderede landlæsekulturen som ringe udviklet, og tillige begrunde, hvorledes læseforeningerne i løbet af 1800-tallets sidste årtier bidrog til at udvikle landlæsekulturen. I dette læseopdragsperspektiv fremstår den meget lånte skolelærerlitteratur som sendt fra himlen, fordi den på én gang udspilles i små overskuelige tekstlige forløb (fortællinger) med en konkret fremstilling af velkendte/gen-

kendelige situationer ('fra landet', 'blandt bønder') og gennemspiller bekendte ideologiske og psykiske positioner. Og så har dens vigtigste betydning for læserne måske endda ikke været dens intenderede moralske opdragsprojekt, men derimod det forhold, at den ved at være velegnet til at drage landbefolkningen ind i de læsendes kreds har åbnet den læsende bondes øjne for afstanden mellem fiktionens virkelighed og hans egen virkelighed. I spalten mellem disse to virkeligheder lå/ligger nemlig læsernes mulighed for at komme på afstand af sig selv og deres omverden og herved blive klogere på sig selv og deres omverden, tilegne sig ny viden og udvidet selvindsigt. Kort sagt: muligheden for at blive et moderne selvbevidst individ.

Bilag 1. *Eksempler på individuelle lånerepertoarer*. De lånte titler er opført med angivelse af 1. udgave eller første danske oversættelse.

1. *Husmand Niels Andersen (f. 1839), Veddelev. 1873–74: 19 bind.*
H. C. Andersen: *Eventyr og Historier*. 1. (1862).
Anton Nielsen: *Fra Landet*. 3. (1863).
Anton Nielsen: *Fra Landet*. 1. (1861).
B. S. Ingemann: *Valdemar Sejrs*. 1–3. (1826).
A. Fabricius: *Illustreret Danmarkshistorie*. 1. (1862).
F. K.: *Danmarks Kamp for Slesvig i 1848–50*. 1. (1852).
2 ikke identificerede bøger.
C. Molbech: *Eventyr og Fortællinger*. 2. (1843).
Brdr. Grimm: *Folke-Eventyr*. (1869).
B. S. Ingemann: *Erik Menveds Barndom*. 1–3. (1828).
B. S. Ingemann: *Kong Erik og de Fredløse*. 1–2. (1833).
B. S. Ingemann: *Dronning Margrethe*. (1836).
Anton Nielsen: *Bondeliv*. 1. (1866).
2. *Gårdmand Jens Olsen (f. 1830), Rye. 1872–73: 24 bind.*
C. A. Thyregod: *Blandt Bønder*. 2. rk. 1. bd. (1871).
Carl Bernhard: *Samlede Noveller og For-*

- tællinger. 3. (1841–50).
Folkekalender for 1862.
 2 ikke identificerede udlån.
 Anton Nielsen: *Strøgods*. (1870).
 H. Bruun: *Gamle danske Minder*. 1–2. (1868).
Opdragelsesreiser til den nye Verden. (1870).
 C. A. Thyregod: *Blandt Bønder*. 2. rk. 4. bd. (1871).
 W. Cohen: *Krigen 1864 og de Faldnes Minde*. (1865).
 C. A. Thyregod: *Blandt Bønder*. 2. rk. 3. bd. (1871).
 Carl Bernhard: *Samlede Noveller og Fortællinger*. 9. (1841–50).
 Th. Gyllembourg: *Samlede Skrifter*. 12. (1866–67).
 Carl Bernhard: *Samlede Noveller og Fortællinger*. 11. (1841–50).
Opdagelsesreiser til den nye Verden. (1870). / Genlån.
 H. C. Andersen: *Eventyr. Ny Samling*. (1872).
 Carit Etlar: *Sagn og Eventyr*. (1865).
Husbibliothek for Morskabslæsning. 1872–73. 2. bd.
 D. E. Rugaard: *Fremragende danske Bønder*. (1872).
Aftenlæsning. 1870. 2. bd.
Husbibliothek for Morskabslæsning. 1872–73. 6. bd.
Folkekalender for 1862. / Genlån.
 Th. Gyllembourg: *Samlede Skrifter*. 4. (1866–67).
3. *Gårdmand Peter Nielsen (f. 1813), Lidemark. 2–3 år i begyndelsen af 1870'erne: 54 bind*.
 B. S. Ingemann: *Kong Erik og de Fredløse*. 1–2. (1833).
Dansk Landbotidende, årg. ukendt.
 C. E. F. Reinhardt: *Et Afsnit af den danske Bondestands Krønike*. (1866).
 M. A. MacKarness: *Solstraalefortælling nr. 3*. (1861).
Dansk Landbotidende, årg. ukendt.
 Jane A. Winscom: *Arbejderne i Vingaarden*. (?).
 M. A. MacKarness: *Solstraalefortælling nr. 5*. (1862).
- Kapitain Hedley Vicaro*. (?).
 F. Marryat: *Jakob Ærlig*. (1836).
 C. H. Visby: *Fald og Frælse*. (1867).
 T. A. Becker: *Claus Limbek den Yngre*. (1855).
 M. A. MacKarness: *Solstraalefortælling nr. 8 og 9*. (1863–64).
 A. Wildenhahn: *Luther og Melanchton*. (1857).
 M. Melbye: *Fortællinger af Kirkehistorien*. 1–2. (1863–64).
 V. Birkedal: *Kirkeklokkeklangen i den norske Dal*. (1869).
 H. C. Gøtsche: *Anders Johansen, den brave Bondes Levnet*. (1819).
 1 ikke identificeret udlån.
 P. P.: *Peter Tordenskjold*. 1. (1864).
Dansk Landbotidende, årg. ukendt.
 V. Prosch: *Frederiksborg-Stutteri*. (1861).
 C. A. Thyregod: *Blandt Bønder*. 3. (1870).
 P. P.: *Peter Tordenskjold*. 1–2. (1864).
 Anton Nielsen: *Tre Fortællinger*. (1864).
 M. A. Goldschmidt: *Smaa Fortællinger*. (1868). 2 ikke identificerede udlån.
 M. A. MacKarness: *Solstraalefortælling nr. 4 og 11*. (1862–1866).
 1 ikke identificeret udlån.
 Anton Nielsen: *Bondeliv*. 3. saml. (1869).
 H. J. G. A. Lacoppidan: *Agerdyrkningslære*. (1870).
 Beatus Dodt: *Rideknægten*. (1859).
 Anton Nielsen: *Bondeliv*. 2. saml. (1867).
 F. Marryat: *Mr. Midshipmand Easy*. (1837–38).
 Carit Etlar: *Gjennem Ungarn og Siebenbürgen*. (1870).
 H. F. Ewald: *Svenskerne paa Kronborg*. (1867).
 Bj. Bjørnson: *Fortællinger*. 1–2. (1872).
 H. F. Ewald: *Hvad Ellen vilde*. (1869).
 C. A. Thyregod: *Blandt Bønder*. 2. rk. 5. bd. (1871).
 H. F. Ewald: *Familien Nordby*. 1–3. (1862).
 H. F. Ewald: *Den skotske Kvinde paa Tjele*. (1871).
 St. St. Blicher: *Gamle og nye Noveller*. 8. (1861–62).
 B. S. Ingemann: *Valdemar Sejr*. (1826).

Idræt og offentlig støtte 1861–1914 – set i et civilisationsperspektiv

Af Niels Kayser Nielsen

I

Det kan næppe rejses som indvending mod den danske idræthistoriske forskning, at den ikke har kildekendskab. Store dele af det trykte kildemateriale på rigsplan har været gennemset (på lokalt plan ser det anderledes ud). Hvad angår det utrykte materiale er det svært at danne sig et overblik. Der mangler i udpræget grad registrering – for ikke at nævne en trykt registrant. De amtslige bibliografier hjælper kun på det trykte materials område, og er desværre allerede i visse henseender forældede. Men går man ud fra, at kendskabet til det trykte materiale er godt, melder der sig dog straks et par problemer.

I. Det første problem har med det generelle spørgsmål om historievidenskabens arbejdsfundament at gøre. Taler kilderne for sig selv, eller er de tavse? Skal man gengive kilderne så umiddelbart sandfærdigt som muligt, således at den historiske fremstilling fungerer som et spejl, der i sig selv er tilstrækkeligt? Eller skal man, og det er næste skridt i den historiske fremstillings historie, forsøge at grave den historiske sandhed frem af dem, så historikeren bliver at ligne ved en guldgraver? Og skal man dernæst forsøge at fremstille den historiske guldklump på en sådan måde, at den bliver tilgængelig, dvs. udforme den smukt, genkendelig og æstetisk velbehagelig, således at historikeren kan sammenlignes med en billedhugger eller en guldsmed?¹ Eller hjælper al denne kildekritiske akribi ikke en døjt, medmindre man »har en plan«,

dvs. et funktionelt kildebegreb? Det betyder i givet fald, at spørgsmålet om hvilken sammenhæng kilderne indsættes i bliver centralt. Sagt anderledes: problemet melder sig m.h.t. hvilket talerør i form af en teoridannelse, der kan få de ellers tavse kilder i tale. – Dette problemkompleks stod centralt placeret i den vesttyske historikerdebat i tidsskrifter og på konferencer i slutningen af 1970'erne² og nåede herfra til Danmark et par år senere.³

Nu vil man næppe kunne bebrejde den danske idræthistoriske forskning, at den ikke har haft teoridannelse nok. Problemet synes snarere at være det modsatte: der er »planer« nok, men kilderne synes undertiden at være for få til de mange »planer«. Eller sagt med Holger Drachmanns ord: »Der er galskab nok, men system er der ikke«.

Hvorledes rimer nu dette med ovennævnte udsagn om, at man har været kilderne igennem? Er der ikke her tale om en selvmodsigelse? På ingen måde:

Enten har man læst kilderne udelukkende som idrætskilder, uden at betænke at de også kunne være kilder til andet end idræthistorie – eller også har man appliceret en udefra kommende teori (undertiden vidtløftig, undertiden mytologiserende) på idræthistorien og har så ladet kilderne optræde som eksemplifikationer post festum, med det resultat at forskningen er blevet énøjet.⁴

Denne tilstand, som kan tænkes at være affødt af et indeklemt forskningsfelt, har berøring med et andet stort problem for den idræthistoriske forskning i Danmark:

---

*Niels Kayser Nielsen, f. 1949, cand. mag. Adjunkt ved Center for Kulturarbejde og Formidling, Odense Universitet.

1. Otto Vossler 1983.

2. Reinhard Koseleck, Wolfgang J. Mommsen og Jörn Rüsen (red.) 1977 og Jürgen Kocka og Thomas Nipperday (red.) 1979.

3. Helge Paludan u.å.

4. Niels Kayser Nielsen 1989^a.

2. At man hidtil stort set kun har bedrevet aspektforskning. Lige så vigtigt det har været at få oparbejdet en egentlig idræthistorisk forskning, lige så vigtigt har det været at få slået vagt om dette forskningsfelt, således at forskningsområdet autenticitet og relevans i sig selv blev klargjort.

Konsekvensen heraf viser sig tydeligt i en heftig, omend lavmælt ført fejde i dansk idræthistorisk forskning, nemlig spørgsmålet om hvorvidt det var introduktionen af svensk gymnastik på Vallekilde Højskole 1884 eller riffelcirkulæret 1885, som gav anledning til ændring af gymnastikudøvelserne i Danmark. Problemet vises her i en nøddeskal: skal idræthistorien stå alene, eller skal den ses i lyset af den generelle samfundshistorie?

Set ud fra en snæver idræthistorisk synsvinkel er der næppe tvivl om, at sammenhængen mellem Norlandertylvtens besøg i Lund⁵ og indførelsen af den svenske gymnastik på Vallekilde er idræthistorisk relevant. Set ud fra en bredere historieskrivningsbevidsthed og en mindre sværmerisk tilgang til idrættens historie i Danmark er der næppe tvivl om, at Else Trangbæk i sin fejde med Ove Korsgaard⁶ har ret i sit synspunkt, at det var riffelrøret og mundkurvs-cirkulæret fra 1885, som gav den svenske gymnastik vind i sejlene. Hvis ikke Estrup-regeringen havde spændt det politiske bælte, havde den svenske gymnastik på Vallekilde næppe fået den betydning, eller rettere politiske aktualitet og symbolværdi, som eftertiden har kunnet se, den fik.

Lader man idrætsforskningen være et spørgsmål om idrættens historie alene, vil der være en hel række spørgsmål, som ikke lader sig besvare: hvorfor blev der snart den ene, snart den anden idrætsgren populær? Hvorfor valgte den ene klasse én idrætsform, medens den anden klasse valgte en anden form for idræt? Idrættens historie må med andre ord, hvor vanskeligt det end er, også skrives som

en samfundshistorie. Undersøges den alene, får man ikke øje på dens differentia specifica. Som bekendt kan man ikke se sig selv i øjnene med sine egne øjne, og der ligger megen erkendelsesværdi i den omstændighed, at »jeg forstår« på islandsk hedder »ég skíl«, dvs. jeg kan skelne. Kun i forskellen kommer betydningen frem. Ud fra samfundshistoriske analyser kan der opstilles teorier om idrættens samfundsmæssige forudsætninger og »kulturelle rum«.

På den anden side er kæden aldrig stærkere end sit svagste led. Hvis ikke vi opnår et forskningsbaseret, empirisk grundigt kendskab til idrættens historie i sig selv, hjælper nok så megen samfundsmæssig indplacering og teoridannelse ikke stort. Empirisk-historisk undersøgelser af hvem der boksede, cyklede og gjorde gymnastik er fortsat uundværligt. Samtidig med at vi stiller spørgsmål »hvorfor?«, må vi stille spørgsmålet »hvordan?«. Som Reinhard Kosselleck har udtrykt det, besvarer kilderne i sig selv ingen spørgsmål, men de hindrer os i at begå fejl. Kilderne har »vetoret«.⁷

Derfor må med andre ord som ved analyse af enhver kulturinstitution også ved analyse af kulturfænomenet idrætten og dens historie gå på to ben. Man må, med Johan Fjord Jensens ord, arbejde dobbeltbevidst.⁸

2

I det følgende vil jeg tage en af de kæreste myter i dansk idræthistorie op; myten om de danske bønders selvorganiserede og selvforvaltede gymnastik i anden halvdel af forrige århundrede. Myten lægger op til en forestilling om, at ligesom andelsbevægelsen voksede op af ingenting, startede bønderne også helt fra scratch. For andelsbevægelsens vedkommende ved vi forlængst, at dette ikke holder stik. Indenfor idræthistorien er myten endnu

5. Ove Korsgaard 1982, s. 84 og passim.

6. Else Trangbæk 1987.

7. Reinhard Kosselleck 1977, s. 44ff.

8. Johan Fjord Jensen 1988, s. 155ff.

ikke blevet demonteret.⁹ I det følgende vil jeg tage et par forhold op, som måske kan bidrage til at kaste lys over problemet.

Det er min tese, at den »selvorganiserede« gymnastik fra starten havde det offentlige velvillige bevågenhed, dels derved at den i regi af højskolernes delingsføreruddannelse fik årlige statstilskud og penge fra private velyndere, dels derved at den voksede frem i skyttebevægelsens regi, dvs. som en gøgeunge overtog et bo, der allerede var blevet bygget, takket være bl.a. statslige og amtskommunale midler.

Der er dernæst min tese, at der i det offentlige støtte til idrætten i anden halvdel af forrige århundrede blev lagt vægt på, at idrætten ikke måtte være konkurrencebetonet på individ-plan (den måtte ikke bære sportspræg), men skulle have et opdragende sigte: oparbejdelse af loyalitet mod stat og samfund i form af nationalstaten. Der skulle med andre ord herske korpsånd. Den offentlige støtte til (dele af) idrætten var led i en samlet oparbejdelse af folkefællesskab og nationalfølelse, på linje med støtte til andre folkefællesskabsfremmende foranstaltninger. – Der var blandt de statsbærende partier (hvortil jeg regner Venstre) ejheller uenighed om at støtte de dele af idrætten, som levede op til denne målsætning; hvorimod de dele af idrætten, som ikke umiddelbart kunne honorere disse krav, ingen støtte fik. Selvorganisering fra neden, med individet i centrum, nød ikke fremme.

Imidlertid: at gymnastikken på højskoler og i skytteforeninger fik offentlig støtte, skal man set fra gymnastik-side ikke begræde eller fortrænge. Oparbejdelsen, via indirekte styring, af loyalitet overfor stat og samfund, med tilhørende afhængighed, kan forekomme formynderisk og fornedrende, og er i stigende grad i vor tid blevet opfattet på denne måde, men der er dog også heri indeholdt et civilisatorisk fremskridt i forhold til armod og afsavn flankeret af autark selvrådighed og selvhjulpethed – man fristes til at sige privatisering – hvor man var afhængig af hattedame- og stor-

bondenåde eller feudale gunstbevisninger fra kongefamiliens side a la H. C. Andersen. Set i dette perspektiv indgår det offentlige støtte til idrætten i forrige århundrede i en samlet afvikling af enevælden og i et forvarsel om velfærdssamfundet. Den var med til at skabe den liberalt-korporatistiske samfundsmodel med alle dens fordele og ulemper.

Lad os via et par cases se lidt nærmere på de offentlige myndigheders generelle holdning til borgerne i slutningen af forrige århundrede. Det vil kunne sætte støtten til idrætten i perspektiv.

3

Allerede inden jul 1894 var vinteren meget hård. Så hård at man bl.a. i byrådet i Fredericia drøftede ekstra uddeling af koks til de fattige. Det ville have den effekt, hævdede man, at man kunne »modarbejde socialismen her i byen, thi et af midlerne hertil er sikkert at vise de fattige, arbejdsklassen, at vi vil gøre noget for dem«.

Samme år blev fattiglemmet arbejdsmand Conrad Jensen efter et ophold på Fredericia Fattiggård sendt hjem til sin forsørgelseskommune Pjedsted uden for Fredericia. Han skulle lære at holde sig i skindet og ikke ligge samfundet til byrde, men måtte lære at klare sig selv, nu hvor han allerede var blevet hjulpet.

Sommeren 1894 fejrede det danske kronprinspar deres sølvbryllup. Ikke mindst i hovedstaden skete det under megen festligholdelse. Også i Fredericia blev det fejret: lemmerne i fattiggården blev bespist med steg og kage.¹⁰

Tilsammen vidner de tre historier fra Fredericia om det offentlige holdning til borgerne i 1800-tallets slutning. Denne holdning var præget af en kombination af disciplineringsbestrebelse, patriarkalsk omsorg og politiske afledningsmanøvrer.

Disse bestrebelse udmøntede sig også i

9. Sml. dog Verner Bruhn 1979, s. 170f., Else Trangbæk 1987 og Ole Jørgensen Daneved 1981.
10. Claus Reinholdt Hebor 1988, s. 35ff.

lovgivning. Det gælder fx. det store socialreform-kompleks i 1890'ernes begyndelse. 1891 kom henholdsvis alderdomsunderstøttelsesloven og fattigloven. Den første gav personer over 60 år ret til understøttelse uden fattighjælpsvirkning. Den anden indebar en skelnen mellem værdigt og uværdigt trængende, og indebar at de værdigt trængende kunne få fattighjælp uden fattighjælpsvirkning. I begge tilfælde bidrog staten med et årligt tilskud. Året efter kom sygekasseloven af 1892. Den var præget af princippet hjælp til selvhjælp. De frivillige sygekasser blev nu bakket op af staten, og frivilligt medlemskab af en sygekasse blev tilgodeset på den måde, at staten ydede disse kasser et tilskud på 2 kr. pr. medlem samt 1/5 af det samlede medlemsbidrag.¹¹ Princippet var, at den, der selv havde skaffet sig hjælp, i tilfælde af sygdom skulle bakkes op og yderligere støttes.

Dvs. samtidig med at det på liberalistisk vis ønskedes fremmet, at enhver var sin egen lykkes smed og var pligtig til at sørge for sig selv og svare enhver sit, greb staten ind i borgernes liv, enten via straf eller støtte. Borgerne skulle hverken helt have lov at sejle deres egen sø eller organisere sig selvstændigt.¹² På den ene side håbede man med sociallovgivningen at hindre, at store grupper af sociale afvigere drev rundt for lud og koldt vand. På den anden side ønskede man, som det ses i forholdet til arbejderbevægelsen, at trække tænderne ud af samfundsmedlemmernes eventuelle selvbevælgelse. Borgerne skulle ikke tage sig selv til rette.

Den kombination af disciplinering, hjælp til selvhjælp og godgørenhed, som det offentlige udfolder i årene før århundredskiftet, kan opfattes som led i en større civiliseringsproces, hvor det offentlige med statsmagten i spidsen sætter sig igennem med kraft, i retning af at monopolisere henholdsvis magten i samfundet og omsorgen for borgerne – eller i det mindste have hånd i hanke med tingene. Set i dette perspektiv viser der sig en karakteristisk dobbelthed hos det offentlige (stat,

amt og kommune) af beskyttelse og undertrykkelse, koordineringshjælp og styringsbestræbelse. Denne dobbelthed udfoldede det offentlige imidlertid ikke kun i årene 1891-92. Sigtet kom også frem i den store laugsforordning for København fra år 1800, ligesom det på det uddannelsesmæssige område kom til udtryk ved skoleloven af 1814. På det idrætslige felt gjorde tendensen sig gældende fra 1861, i form af det offentlige interesse for skyttesagen.

4

Den 19.1.1861 bragte det nationalliberale dagblad Fædrelandet en artikel af kaptajn Valdemar Mønster, hvori han opfordrede til dannelse af en dansk skyttebevægelse efter engelsk mønster. Sagen vakte gehør, og allerede i februar 1861 blev der stiftet en Centralkomiteé for Oprettelse af Skytteforeninger. Hermed startede den organiserede idrætsudøvelse i Danmark. Skyttebevægelsens første ca. 50 år lader sig inddele i en række perioder:

1861–1869: skydning.

1869–1885: skydning og gymnastik.

1885–1893: gymnastik og skydning i to skyttebevægelser.

1893–1914: gymnastik og skydning i én skyttebevægelse.

Hvad derefter skal undersøges er statens og amtskommunernes støtte til skyttebevægelsen, ligesom støtten til idrætten på højskolerne inddrages i enkelte tilfælde.

I. fase 1861–1869. Det er kendetegnende, at statsmagten umiddelbart gav såvel ideologisk som økonomisk støtte til den frivillige idrætsorganisering, og at amterne, på trods af debat om det lovmedholdelige heri i Rigsdagen,¹³ fulgte trop. Den stærkt nationalliberale amtmand Orla Lehmann, som blev indenrigsminister senere på året 1861, tilkendegav

11. Hans Chr. Johansen 1962, s. 161.

12. John T. Lauridsen 1984, s. 99.

13. Rigsdagstidende. Folketinget. 1962–63, sp. 109 og 160. Ibid 1963–64, sp. 76–77.

straks sin støtte i Folketinget og blev fra starten primus motor i det offentlige opbakning bag skyttebevægelsen.¹⁴

Denne havde i sin bevægelsesfase tre store problemer: geværer, pladsforhold og instruktion.¹⁵ Pladsforholdene blev løst via tildeling af plads på Englands. Værn på Vesterbro (der hvor nu Kødbyen og Halmtorvet ligger). Instruktionen lå klar i løbet af sommeren 1861 og fik en krigsministeriel støtte på 100 rdl. Så kunne den sendes landet rundt.

M.h.t. geværene var sagen vanskeligere. Men takket være Orla Lehmanns mellemkomst (han var nu blevet indenrigsminister) blev også dette problem løst, i november 1861 i Folketinget. Forudsætningerne i praktisk henseende var nu på plads. Til gengæld ville indenrigsministeriet have tilbagemelding vedrørende antallet og arten af indkøbte geværer. Og indenrigsministeren krævede, at riflerne skulle bære indenrigsministeriets indskrift, prentet på en sølvplade.

Hvad angår økonomien i bredere forstand blev den ordnet ved, at skyttebevægelse og statsmagt stod »halv skade«. Det gjaldt for finansieringen af skydearealerne på Vesterbro, og det gjaldt for en ansøgning fra Centralkomiteen om for 2.000 rdl. præmier. Indenrigsminister Lehmann anbefalede og sendte ansøgningen videre til finansudvalget, som ligeledes anbefalede, og efter en debat i Folketinget 29.11.1861 i forbindelse med finanslovens 2. behandling vedtoges den ekstraordinære bevilling enstemmigt – under forudsætning af at »Skarpskytteforeningen« ville tilskyde et lige så stort beløb, dvs. 2000 rdl.¹⁶

Det skete ud fra den betragtning, at skyttebevægelsen kunne være en nyttig forskole til hæren, at den kunne fremme det nationale sammenhold, og at den kunne vække ungdommen. Der var på disse områder fælles fodslag blandt de nationalliberale, grundvigi-

nerne og statsmagten. Staten øjnede en chance for hjælp til selvhjælp. Det gjorde de politiske grupperinger også. Begejstringen ville nok også smitte af på dem.¹⁷

2. fase 1869–1885. 1869 bevilgede krigsministeriet 200 rdl. til den Haandbog i Gymnastik for Delingsformænd ved Amts-Skytteforeningerne, som premierløjtnant V. la Cour fra Randers havde udarbejdet.¹⁸ Formålet var, at den skulle kunne uddeles gratis til skytteforeningerne landet over. Dermed gik forholdet mellem skyttebevægelse og statsmagt ind i en ny fase: for det første fik nu også gymnastikken støtte, og for det andet gik man nu aktivt ind i uddannelsen af gymnastikledere.

Det var i disse år omkr. 1870, Danmark satsede på revanche overfor Preussen, og hvor man bl.a. satte sin lid til Frankrig. Men da krigen kom mellem Frankrig og Preussen, og franskmændene 1871 led et stort nederlag til Bismarck, brast også denne illusion. Støtten til idrætten bør herefter ikke primært ses i et militært perspektiv, men nok så meget i et nationalt opdragende. Og denne støtte var ganske betragtelig: op gennem 1870'erne beløb den sig til først 16.000 kr, senere 17.000. I begyndelsen af 1880'erne blev støtten til skydning og gymnastik øget til i alt 20.000 kr. Man satsede. Ungdommen skulle vækkes.

3. fase 1885–1893. Siden 1880'ernes begyndelse var der flere og flere af skyttebevægelsens medlemmer, som dyrkede gymnastik i de statsstøttede skytteforeninger. Mange steder var interessen for gymnastik større end interessen for skydning. Og gymnastiksagen fik et nyt tilskud via kendskabet til den svenske ling-gymnastik i de private gymnastikinstitutter. Bl.a. var Holger Drachmanns datter, Erna Juel-Hansen, her foregangskvinde.¹⁹ Og fra 1884–85 meldte sig da problemet i skytteforeningerne: skulle gymnastikken være tradi-

14. Niels Kayser Nielsen 1989^a.

15. L. F. C. Krogh 1911, s. 17ff. Kroghs værk er fortsat den eneste større monografi over skyttebevægelsen i Danmark. I det følgende bygges især på dette værk. Se også Niels Mortensen 1987.

16. Rigsdagstidende. Folketinget 1861–62, sp. 2815.

17. Kristian Hvidt 1960, s. 41.

18. L. F. C. Krogh 1911, s. 130.

19. Else Trangbæk 1987, s. 103ff.

tionel »dansk« eller moderne »svensk«? Bølgerne gik højt, og der gik politik i sagen, idet kampen om gymnastikken blev knyttet til kampen om forfatningen. Svensk gymnastik blev gjort til et symbol for demokrati og forfatningsændring; dansk gymnastik blev synonym med Højres godsejer- og officerskonservervisme.

I skyttebevægelsen udmøntede dette sig i en fraktionsdannelse, hvor officerskredsene i skytteforeningerne foretrak den akrobatiske og livlige danske gymnastik, medens højskolekredsene foretrak den moderne, stillestående, »videnskabelige« svenske gymnastik.

Yderligere tilspidset blev situationen i 1885, hvor højskolefolkene erobrede skyttebevægelsens Overbestyrelse (den tidligere Centralkomité) indefra. Der blev valgt en ny Overbestyrelse domineret af grundtvigianere, med et par Højrefolk og officerer som »gidsler« – formodentlig for ikke at bringe statsstøtten i fare. Denne blev 1885 forhøjet til 34.000 kr. Ligeledes 1885 indførtes riffel- og mundkurvscirkulæret. Forfatningskampen spidsede til dette år.

Allerede året efter kom sprængningen af skyttebevægelsen. Årsagen var forfatningskampen, men der skulle en ydre anledning til: en række skyttekredse i Vejle Amt havde deltaget i en fest i Kolding i anledning af, at Venstres leder, Chresten Berg, blev løsladt fra et fængselsophold som følge af riffelrøret.²⁰ Højres »gidsler« i Overbestyrelsen ville, at denne skulle tildele dem en reprimande men der var ikke flertal herfor i Overbestyrelsen, hvorefter Højre-medlemmerne forlod Overbestyrelsen i protest.²¹ De blev fulgt af en række Amtsskytteforeninger. Der var nu to skyttebevægelser, en højskoleledet og en officersledet.

Det interessante i den forbindelse er imidlertid, at begge skyttebevægelser her midt under forfatningskampens mest forbitrede år fik støtte af staten: de 34.000 kr. blev fordelt med

ca. 2/3 til den største, højskoledominerende skyttebevægelse, medens Højreudbryderne fik ca. 1/3.²²

Til gengæld mente Estrup, at de 15 højskoler, der støttede Venstres kamp mod riffelcirkulæret, skulle bankes på plads. De skulle rammes på deres ømmeste punkt, dvs. pengepungen, og blev derfor nægtet statsstøtte af Sorø Akademis midler som hidtil. Stærke kredse indenfor både Venstre og højskolebevægelsen søgte imidlertid at lægge luft til riffelbevægelsen. Dels af politiske grunde (man frygtede for uro i det politiske bagland), dels af økonomiske grunde (man frygtede for sin statsstøtte). Det gjaldt også i idrætsverdenen. Da det kom for en dag, at ét af Overbestyrelsens medlemmer, gårdejer Frandsen, var riffeltilhænger blev han ekskluderet, med højskolefolkernes billigelse.²³ – Ikke sært, at man åndede lettet op, da riffelcirkulæret blev kaldt tilbage i 1887. Statsstøtten var nu ikke længere i fare. De 34.000 kr. kunne herefter trygt fordeles, samtidig med at det politiske klima, bl.a. takket være ledende højskolefolks mellemkomst, blev mildnet i begyndelsen af 1890'erne. Den store forbrødring mellem det Moderate Venstre og Højre nærmede sig og kunne bl.a. udmøntes i socialreformkomplekset 1891-92.

1893 blev de to skyttebevægelser atter samlet til én. Nu var pengene absolut ikke i fare. Straks efter sammenslutningen blev støtten forhøjet til 40.000 kr, ligesom Askov Højskole, bl.a. takket være forstander Ludvig Schrøders lobby-arbejde, i finansåret 1892-93 fik tildelt i alt 13.000 kr af staten. Argumentet var, at gymnastiksalen trængte til istandsættelse, og at de hygiejniske forhold lod meget tilbage at ønske.²⁴ Disse penge nød bl.a. Askov Højskoles delingsføreruddannelse godt af.

Hermed sluttede forfatningsstridens mest indædte kampår, uden at den offentlige opbakning bag idrætten i skyttebevægelse og

20. L. F. C. Krogh 1911, s. 266.

21. Ibid, s. 269.

22. Ibid, s. 310.

23. Ibid, s. 271.

24. Hans Lund 1965, s. 240.

højskolebevægelse for alvor var blevet bragt i fare.

4. fase 1893–1914. Den statslige støtte blev forøget i årtierne op mod I. verdenskrig. Det kan på baggrund af situationen i 3. fase næppe overraske, at systemskiftet heller ikke på dette felt satte sig større spor. Venstres leder I. C. Christensen sad siden midten af 1890'erne som formand for finansudvalget og var således Folketingets krumtap både før og efter 1901. Denne post indebar bl.a. indflydelse på statens støtte til idrætten.

Den faste støtte til Askov og til skyttebevægelsen fortsatte som hidtil; men de 40.000 til skydning og gymnastik blev nu øremærket på den måde, at gymnastikken fik en fast andel (12.500 kr.) heraf.

Hertil kommer en ny form for statsstøtte til idrætten. Allerede 1892 havde staten bevilget 10.000 kr. til deltagelse i den 2. skandinaviske Skytte- og Gymnastikfest i Kristiania, og da man sommeren 1901 skulle afholde en dansk pendant i København i form af 3. skandinaviske Skytte- og Gymnastikfest, ydede staten en rundhåndet støtte på 50.000 kr.²⁵ Venstremanden Aadal rettede i den forbindelse i Folketinget en tak til indenrigsministeren og finansudvalget, dvs. til både Højre og Venstre.²⁶ Samdrægtigheden var i top. Men også de almindelige danske skytte- og gymnastikfester fik penge. Den 5. fest i Odense 1894 fik tildels 6.000 kr; 6. fest indgik i de store skandinaviske skytte- og gymnastikfestligheder sommeren 1901; 7. alm. danske Skytte- og Gymnastikfest i Silkeborg 1908 fik tildelt 15.000 kr. Om Højre eller Venstre sad ved magten spillede ingen rolle. Pengene flød i en lind strøm, når blot sigtet var det nationalt opdragende. Her ville staten, som ved socialreformen 1891–92, gerne styre og koordinere; men begyndte borgerne selv at tage affære, som ved riffelrøret 1885–87, greb statsmagten

til undertrykkende repressalier: de 15 obster-nasige højskoler fik ikke penge, ligesom man ved socialreformen ønskede at komme en eventuel socialistisk obsternasighed i forkøbet.

5

Dette styringssigte viste sig også på det idrætslige område; ikke kun i form af støtte til gymnastik og skydning, men også i form af manglende støtte til anden idræt.

Allerede i folketingssamlingen 1864–65 rejste der sig kritiske røster mod bestemte egen-skaber ved skyttebevægelsen. Folketingsmand Riis mente, at »Hævnens Time« over »vore Dødsfjender« ville komme, men talte også om, at mange af dem, som havde vundet præmier i skytteforeningerne, var blevet hjemme fra krigen (i 1864) og havde ladet våbnene hænge på væggen. Skyttebevægelsen burde i stedet »bestaa af Mænd som virkelig kunde møde, naar Landets Forsvar kræver det«. Det burde ikke som nu »nærmest være til en Fornøjelse for Borgerne, hvortil Staten bidrager sin Andeel«.²⁷

Hermed var tonen slået an for de næste 50 år. Skæg for sig og nytte for sig. 1866–67 spurgte folketingsmedlem Frederiksen i Folketinget, om skytteforeningernes aktiviteter var sammenkomster, hvortil man kom for at gøre sig en god dag.²⁸ 1867–68 kritiserede Geert Winther regeringen for at bøje sig for et »øjeblikkeligt Modespørgsmaal«,²⁹ ligesom han et par år senere, i samlingen 1869–70, talte om »sygelighed« i forbindelse med idrætten.³⁰

Går vi frem til samlingen 1901–02, påpeger Jens Busk (Venstre), at han gerne ser en praktisk nytte af de mange penge – ellers bliver det kun til pjank med baller og legestue bagefter.³¹

25. Rigsdagstidende. Folketinget 1899–1900, sp. 4443.

26. Ibid, s. 4465–66.

27. Ibid. 1864–65, sp. 1612–13.

28. Ibid. 1866–67, sp. 68.

28. Ibid. 1866–67, sp. 68.

30. Ibid. 1869–70, sp. 182.

31. Ibid. 1901–02, sp. 240.

Mønstret er klart nok: så snart idrætten smager af enten individuel konkurrence og selviscenesættelse, dvs. så snart de sportive træk bliver fremherskende – og så snart der bliver tale om gøgl og folkefornøjelse, kommer kritikken.

Klarest udtrykkes denne afstandtagen fra konkurrenceidrætten sig måske i en udtalelse af forstander Jens Nørregaard fra Testrup Højskole ved 5. alm. danske Skytte- og Gymnastikfest i Odense 1894. Han talte i den forbindelse om, at »det ved Skytteøvelser og Skyttefester ikke maatte være Hovedsagen at vinde Præmier eller Ære og Guld, men at Meningen var at skabe den Atmosfære, som var nødvendig for at naa Maalet, og Maalet var Danmarks Frelse«. ³² Man spørger sig: fra hvad?

Hvad denne afstandtagen fra konkurrenceidrætten indebar i praksis viste sig i systemskifteåret. 8.1.1901 indbragte Dansk Idræts Forbund (DIF) et andragende til Folketinget om støtte i form af et årligt tilskud af statskassen på 5.000 kr. ³³ Man håbede, at tredje gang var lykkens gang, idet forbundet allerede to gange siden sin oprettelse i 1896 havde søgt og fået afslag. Også tredje gang blev det »nej«. Sporten skulle ikke have støtte. Det skulle kun de idrætsaktiviteter, som var nationalt opdragende, såsom gymnastik og skydning.

6

I det hele taget må man nok stille sig spørgsmålet om, hvorvidt man omkr. år 1900 opfattede gymnastik og sport som værende to sider af samme idrætssag. Noget kunne tyde på, at man indenfor skytte- og gymnastikredse op mod århundredskiftet opfattede sig selv som udtryk for livskraft og sundhed, fremskridt og civilisation, hvorimod konkurrenceidrætten blev opfattet som dekadence,

unatur, plump vulgaritet, egennyttighed og forfald. I Dansk Skytte-Tidende nr. 422 i 1895 fremføres der fx en skarp kritik af Dansk Cyclerings sportspræsentation i Cirkus i København. Man hæfter sig især ved artisteriet og præmiedyrkelsen og tager afstand fra cyclisternes »paradisiske Sportskostume«. Cyclisterne er »nedringende, med bare Arme og dito Ben« og har brystet behængt med medaljer, hedder det. ³⁴

Fra parlamentarisk side opfattede man ikke gymnastik og sport som værende beslægtet, skal man tro bevillingspolitikken. Set i lyset af økonomien må politikerne have anset Skytte- og Gymnastikfesterne som langt mere forbundet med de nationale fremskridtsdemonstrationsfester som fx Den nordiske Industri- og Kunstudstilling 1888. I hvert fald er der en nøjere bevillingsoverensstemmelse mellem disse udstillingsbegivenheder og idrætsfesterne end mellem idrætsfesterne og sportsarrangementerne op mod århundredskiftet. Således blev et andragende om tilskud på 5.000 kr. til »fattige fiskeres« besøg på udstillingen i 1888 bevilget af indenrigsminister Ingerslev, ³⁵ ligesom der i forbindelse med samme udstilling i finansåret 1886–87 blev bevilget 3.000 kr. til oprettelse af en »mønsterskolestue«. ³⁶ I samme samling blev boldklubben KB som første del af en treårig understøttelse bevilget 300 kr. til fremme af cricketspillet ved landets »undervisningsanstalter«. ³⁷ – Der er på baggrund af disse tal næppe tvivl om, hvor statens præferencer lå. Sporten blev opfattet som leg og abekattestregger, hvorimod skydning, gymnastik og andre »civiliserede« former for kropskultur, som bidrog til fremme af den nationale korpsånd, blev taget alvorligt og fik ideologisk opbakning og økonomisk støtte. Dvs. at idrætsstøtten indgik i et samlet kompleks af, hvad staten ønskede at tilrettelægge, styre og koordinere. Det offentlige bemestringsstrategi var differentiet og målbevidst.

32. L. F. C. Krogh 1911, s. 387.

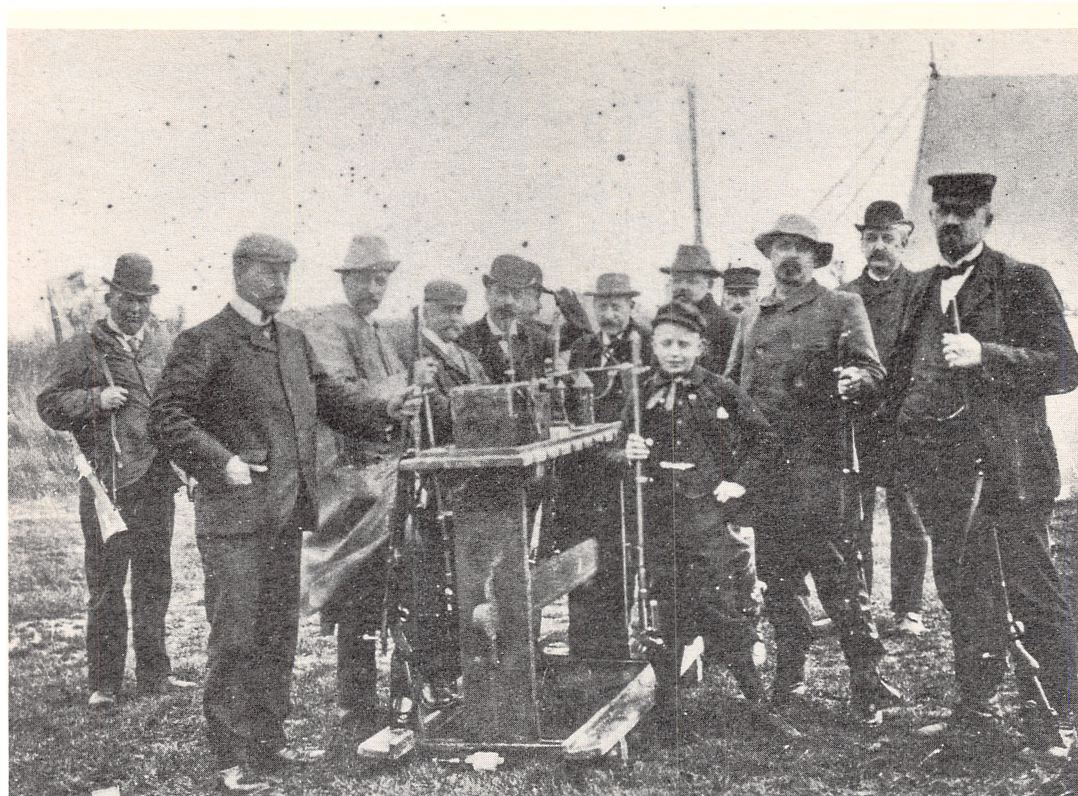
33. Rigsdagstidende. Tillæg B. 1900–01, sp. 1523–24.

34. Dansk Skytte-Tidende nr. 422 (1895).

35. Rigsdagstidende. Folketinget. 1887–88, sp. 2771. Jvf. Ibid. Tillæg B, sp. 175.

36. Ibid 1886–87. Tillæg B 1491–92.

37. Ibid.

Københavns Skytteforening, her fotograferet umiddelbart efter »systemsiftet« 1901, har som oftest måttet stå for skud indenfor gårdmandslinjen i dansk idrøthistorisk skrivning. Foreningen var borgerligt højreorienteret og meldte sig 1886 ud af De danske Skytteforeninger, efter at Venstre- og højskolefolk havde »kuppet« sig til magten heri i 1885. Det var dengang som nu ikke populært. (Det kgl. Bibliotek, Kort- og billedsamlingen).

7

Når så dette er sagt, bør det hvad angår økonomien også påpeges, at den offentlige støtte til skyttebevægelsen og gymnastikken i 1800-tallet aldrig udgjorde den væsentligste del af bevægelsens økonomiske grundlag. Det var næppe heller hensigten. Støtten skulle virke som hjælp til selvhjælp. Som det klart og tydeligt blev formuleret af Tscherning i 1864, var målet at skytteforeningerne ad åre skulle kunne klare sig selv.³⁸ Det blev også tilfældet. Lad os som eks. tage Vejle Amts Skytteforening. Her fremgår det af jubilæumsskriftet, som udkom 1894 i anledning af

foreningens 25 års jubilæum året i forvejen, at støtten fra indenrigsministeriet og Vejle Amt udgjorde en ganske lille del af skyttevirksomhedens midler; langt dens største del udgjordes af gaver og frivillige bidrag. Fx indkom der i 1868 næsten 1700 rdl. ved gaver, bazarer og frivillige bidrag, medens amtet bidrog med 100 rdl., og indenrigsministeriet bidrog med rifler.³⁹ Disse midler blev anvendt til våben, agitationsarbejde, præmier for »Flinkhed i Gymnastik« og honorarer til delingsførere, hvor det skønnedes »absolut nødvendigt«. Men det fremgår også, at den offentlige støtte år efter år var stor nok til at sikre et overskud; hvortil kommer den moralske opbakning,

38. Ibid. Folketinget. 1864–65, sp. 1615–16.

39. K. M. Kristjansen 1984, s. 12.

som må formodes at have haft gavnlig indvirkning på mulighederne for at rejse penge hos private mæcener. Gennem det offentliges opbakning fik skyttesagen det blå stempel. Uvæsentlig i denne henseende har det næppe været, at Højre og Venstre var enige om støtten til idrætten. Idrætsstøtten blev aldrig politisk brændbar i Rigsdagen.

8

Penge er ikke alt, men de er rare at få, eller i det mindste at have. Det mener vist alle foreninger, organisationer og græsrodsbevægelser. Men spørgsmålet om finansiering er ikke det eneste afgørende. Lige så vigtig er ildhuen og begejstringen. Det gjorde sig også gældende i 1800-tallet i skyttebevægelsen og højskolebevægelsen. Denne entusiasme nedefra kunne nok umiddelbart tage sig betænkelig ud, set fra den statsmagts side som i slutningen af forrige århundrede forsøgte at etablere sig som en »omsorgsstat med velvilligt formynderskab«. ⁴⁰ Men spørgsmålet om politisk fare var tilsyneladende ikke det mest afgørende for statsmagtens støtte til skytterne, gymnasterne og deres instruktører. De fik støtte på trods af denne eventuelle fare.

Op her melder sig så tanken, at statsmagten måske netop slet ikke var så betænkelig ved ildhuen og begejstringen, men at man tværtimod heri så kvaliteter til gavn for borgernes liv og samfundets tarv. Det vigtigste var dels entusiasmen og ildhuen i sig selv, dels den ledsagende effekt heraf i form af disciplineringen. Med gymnastikken og skydningen blev ungdommens behov for fysisk udfoldelse gjort til en »informaliseret formalisering«: ⁴¹ man udfoldede stor aktivitet – på række og geled.

I det hele taget ser det ud som om, de statslige og privatorganiserede opdragelsesteknikker omkr. århundredskiftet ændrede sig i retning af vægtning af fysisk udfoldelse og friluftsliv. Hvor opdragelsen forstået som sekundær socialisation, dvs. den ekstrarfamiliære opdragelse, tidligere var blevet kanaliseret gennem moral(iseren), religion og fornuft, rykkede det friskfyragtige, »naturlige« og fysiske opdragelseselement nu ind i stedet. ⁴²

Frejdighed og en sund latter blev skønnet vigtigere end duknakket fromhed og underdanighed. Karakteristisk er fx. Olfert Richard's overvejelser i hans bog »Ungdomsliv - Tanker og Meninger vundet under 14 Aars Ungdomsarbejde for unge Mænd i Danmark fra 14–15 Aars Alderen og derover« fra 1905. Han skriver heri bl.a.: »De Aar, imellem de 14 og 18, skal ikke blot være lutter Dvaletid og bar Brakmark... Din *Karakter* skal bygges i de Aar... den Sindets Styrke, som for Alvor gør dig til en *Mand*; den staaletærke Drivfjeder i dit Indre, som dirrer igennem alle dine Handlinger; – det er just *Karakteren*. Den formes i de Aar.« ⁴³

Denne kobling mellem kropsudfoldelse, disciplin og opdragelse, hvor sjæl og sind skulle være som en spændstig fjeder, havde på Olfert Richards tid allerede flere årtier på bagen i idrætsverdenen. ⁴⁴ I Vejle Amts Skytteforenings jubilæumsskrift 1894 påpeges det således, at revanchetanken overfor tyskerne nok spillede en vis rolle i skyttebevægelsens første år, men at det primære fra første færd havde været »det, som den Dag i Dag er en af Skyttesagens gode Sider: Ungdommens Opdragelse«. ⁴⁵ Også på Askov var man klar over kropsudfoldelsens opdragende og pædagogiske funktion og mente med gymnastik og sanglege at kunne komme »den vilde Dans med Violin-Spil og Svir« til livs. ⁴⁶ Hos for-

40. André Bejin 1986, s. 254.

41. Cas Wouters 1979, s. 279ff og Nico Wilterdink 1984, s. 302 (note 20).

42. Steffen Kiselberg 1985, s. 29.

43. Cit. fra *ibid.*, s. 37 (note 21).

44. Yngve Lithmann 1988, s. 95ff.

45. K. M. Kristjansen 1894, s. 14.

46. Hans Lund 1965, s. 56.

stander Trier på Vallekilde, fortæller Anton Nielsen i sine erindringer, måtte eleverne om aftenen »gjærne holde os lystige i Spisestuen med at slaaes, springe Buk eller danse med hverandre«⁴⁷

En sådan kropsudfoldelse på grænsen mellem traditionel almueleg og moderne gymnastik blev i løbet af 1870'erne og 1880'erne i stigende grad søgt gjort strømlinet og kultiveret, sådan som det fremgår af en række pædagogiske indlæg i Højskolebladet i disse år.⁴⁸ Højskolerne spillede en overordentlig stor rolle i netop denne proces. Det er deres afgørende bidrag til dansk kulturhistorie.

Denne civilisering af kroppens udfoldelse blev i den grad pædagogiseret, at man i fx den belærende og vejlede »Skolelærerlitteratur« fra denne tid fandt opskrifter på, hvorledes man skulle bære sig ad, når man skulle le. Spontaniteten blev villet og dermed selvstyret:

»Jeg fulgte nys tre fornøjelige Gæster et Stød paa Hjemvej i den smukke, lune Maj-aften, tre friske Milstedkarle med sunde brune Kinder og hvide Tænder og muntre Sind. Det endte med, at vi i skønneste Samdrægtighed styrtede vore unge Legemer i Havet – første Gang i Aar – og morede os en Stund fyrstelig med Kapsvømning og Kapdykning og anden ungdommelig Galskab, altsammen under tilbørlige Glædenshyl og Latter af Hjertens Grund. Ja, du skulle høre de to Niels Skovfogedsønner rigtig le. Det er fryd: Hovedet tilbage med et Kast, Munden paa vid Gab, »mens fra Brystets Halm det klinger««⁴⁹

Latter-opskriften her i Jens Skyttes roman »Guld og grønne Skove« kunne godt minde

om en begejstret delingsførerkommando. Det er den utvungne tvang i form af en selvglad selvdisciplin, vi her ser udfolde sig, i al sin viliede overfriskhed. – Et mere afdæmpet gemyt som Klaus Berntsen kunne nøjes med at fastslå, at skyttebevægelsens sigte var at »tage sig af de unge Mænds Opdragelse og tilvejebringe Vilkaarene for en dygtig, brav og fædrelandskærlig Ungdom«.⁵⁰

Vender vi blikket mod skyttebevægelsens eget blad, det Venstreorienterede Danske Skytte-Tidende, som udkom fra 1887 under mottoet »Folket i Vaaben som Fredens Vagt, som Rettens Forsvar, til Ret bliver Magt«, er koblingen mellem frisk ungdommelighed og (selv)-disciplin helt tydelig. Allerede i nr. 25 fra den første årgang støder man på en artikel med overskriften »Drik hellere Mælk (end Spiritus)«⁵¹, og i nr 39 samme år kunne man læse et indlæg om skyttesagen og afholds-mændene.⁵² 1893 bragte man digtet »En Ungdom som er stærk og sund« af Bjørnstjerne Bjørnson, hvor det i næsten Richard'ske vendinger hedder

»og dermed Haab for alt, vi vil,
en Vækst i Karakterens Grund
med Dragning mod et al Tid bedre
af Slægtens Aand for vore Fædre«.⁵³

Tilsyneladende har Bjørnsons pep-talk dog ikke haft den fornødne virkning, for senere på året kunne man fra den kendte svensk-gymnastikleder N. H. Rasmussens hånd læse »En Opstrammer til Delingsførere og Gymnastiklærere, hvor han tilkendegav, at lederne »Forsømmer Anvendelsen af passende »Opkvik-kelser« og Leg, og at de »Taler for meget, arbejder for lidt«.⁵⁴ Formaninger og Bragesnak har altså ikke gjort det alene det i disse år.⁵⁵

47. Anton Nielsen 1896, s. 14.

48. Højskolebladet 1879. nr. 23, 27 og 32. Ibid 1885 nr. 16.

49. Jens Skytte 1897, s. 2.

50. Klaus Berntsen 1923, s. 171.

51. Dansk Skytte-Tidende nr. 25 (1887).

52. Ibid nr. 39 (1887).

53. Ibid nr. 359 (1893).

54. Ibid.

55. Anton Nielsen 1896, s. 156.

Netop denne erkendelse synes for alvor at have bredt sig i løbet af 1890'erne. I et indlæg om ungdommens fritidsliv febr. 1897, af Frode Sadolin, slås der til lyd for det sunde og ukunstlede i opdragelsen. Det hedder videre om de moralsk løftede pegefingre, at de har

»saa urimeligt lidt at sige for en livskraftig Ungdom... Det er en af de Ting man glemmer, at der i al livskraftig mandlig Ungdom her i Norden er Draaber af Vikingebloodet, og at Dagligdagernes jævne Arbejde og stilfærdige Glæder ikke er den samme fuldgode Tidsfylde for den, som for de ældre... de ældre, som sidder ved Magten, de bør bruge den ikke alene til at rejse Skranker, men også til at lægge til Rette og hjælpe på Gled. Ellers bliver de et slapt Privatpoliti«. ⁵⁶

Men for at sagen ikke kun skulle dreje sig om individuelle tilbøjeligheder og den private karakterdannelse som enkeltindivid måtte indvidet indrulleres i en orden. Man skulle kende sin plads. Dannelsesperspektivet i idrætsbevægelsen var ikke individualistisk, men statsborgerligt. I en omtale af emnet »Fodsport« i Dansk Skytte-Tidende kunne man læse, at

»Det var et Punkt, som vore danske Gymnastik- og Skytteforeninger kunne gøre sig stor Fortjeneste i, nemlig det at uddanne vore Vordende Soldater til gode Marchængere«. ⁵⁷

Skyttebevægelsen skulle m.a.o. relatere sin virksomhed til statens tarv. Eller som forstander Schrøder, Askov, skrev i Dansk Skytte-Tidende 1887 i forbindelse med en omtale af Rigsdagens bevillinger til skytteforeningerne: Der må »arbejdes i indbyrdes Tillid imellem Hærens Førere og Folkets Tillidsmænd.« ⁵⁸

At staten støttede den »informelt formaliserede« kropsudfoldelse indenfor højskolebevægelse og skyttebevægelse kan ses som udtryk for et ønske fra statens side om at »løfte« og styre befolkningen. Ved at støtte »sunde« og »socialhygiejniske« opdragelsesinstitutioner slog man to fluer med et smæk: dels fik man hånd i hank med udviklingen og sørgede for at der ikke opstod små autarke enklaver, som selvrådigt og selvorganiseret selv tog affære – dels kunne man bidrage til fremme af en statsborgerlig korpsånd. Set i et længere perspektiv indgik støtten til udvalgte dele af idrætten i en tiltagende centralisering og konformisering af magten i samfundet, såvel formelt som indholdsmæssigt. Skytteforeningerne og delingsførergymnastikken hjalp aktivt med hertil.

Dette er af den tyske sociolog Norbert Elias blevet kaldet en civiliseringsproces⁵⁹: staten centraliserer magten og bidrager ved denne fastlæggelse af en samfundsmæssig standard til en civilisering af såvel den »indre sjæle-husholdning« som de ydre samkvemsformer mellem personer og sociale grupperinger. I begge tilfælde sker det ved, at man lægger bånd på sig selv; og det er man så meget desto mere tilbøjelig til, som man – med større befolkningskoncentration via urbanisering og menneskelig sammenfiltrering gennem arbejdsdeling, urban interaktion og social afhængighed i stadig længere kæder – bestandigt spejler sig i andre og bliver afspejlet af andre. Herved lægger man ikke kun bånd på sig selv. Der knyttes også bånd til andre. Der opstår sociale mønstre og aktionskæder – det som Norbert Elias kalder social figuration.⁶⁰

Netop denne dobbeltfunktion af henholdsvis socialisation i Freuds betydning: »Wo Es war, soll Ich sein« og tilslutning til et fælles standardrepertoire af samfundsmæssigt anerkendte regler for tanker, følelser og adfærd,

56. Dansk Skytte-Tidende nr. 524 (1897).

57. Ibid nr. 420 (1895).

58. Ibid nr. 7 (1887).

59. Norbert Elias 1976.

60. Ibid, bd. I, s. LXIII ff.

fik skyttebevægelsen og højskolerne som prægeapparater statslig støtte og koordineringshjælp til at varetage, så at der gik mindst mulig kludder i de samfundsmæssige sociale afhængighedskæder.

I Norbert Elias' forståelse af civilisationsprocessen indgår der følgende elementer: stigende inderliggørelse af samfundsmæssig tvang i form af selvtvang, evne til langsigtet og målrettet planlægning, driftsbeherskelse, kombination af raffinering af sjælelivet og stigende rationalisering samt højnelse af skam- og pinlighedstærskler – således at adfærdskontrollen bliver på én gang mere stram og mere differentieret, mere stabil og nuanceret.⁶¹ Set i dette perspektiv indgår statsstøtten siden 1861 til skyttebevægelsen, den første selvbestaltede idrætsbevægelse i Danmark, i en samlet civiliseringsproces i 1800-tallet, hvor befolkningen animeres til at stå på egne ben og til at styre sig selv. Det centrale i denne proces er igen og igen: hjælp til selvhjælp. Denne statsstøtte kan man alt efter temperament og politisk forståelse opfatte som formynderi, omklamring eller løftestang.

Man kunne også kalde det »social kontrol«, hvis ikke dette signalerede en slags overgreb og ydre tvang fra oven. Dette udgør imidlertid kun den ene side af processen. Vigtigt er også at have blik for den statsinstitutionelle omsorg, og den statslige koordination af interdependens-kæderne og den tilhørende selvkontrol. Det er netop denne enhed af institutionsbaseret formynderi og omsorg, Norbert Elias' civilisationsteori er så velegnet til at indkredse. Som det hedder i en artikel skrevet af et par af hollandske elever om det hollandske velfærdssystem: velfærdssamfundet giver »sindsro«, i betydningen fortrøstningsfuldhed og selvdisciplin.⁶²

I Norbert Elias' civilisationsteori er den statslige udbygning af centralmagten én af forudsætningerne for civilisationsprocessen. I det her skitserede forløb er relationen mellem statsmagt og civilisationsproces på én gang tættere og mere porøs: statsmagten indgik i selve civiliseringen og uddelegerede nogle af

sine funktioner (til bl.a. skyttebevægelse og højskoler). Men forudsætningen herfor er, i overensstemmelse med Elias, at centraladministrationen på dette tidspunkt var kommet til magt og vælde. Det begyndte allerede i reformenevældens tid og fortsatte efter juni-grundloven. – Set i dette perspektiv er statsstøtten til idrætten fra 1861 lige så vigtig som oprettelsen af et moderne politikorps i 1863. Politiets bidrag til lov og orden er, trods alt, at foretrække frem for selvbestaltede vagtværn og andre former for privatisering, ligesom politiets virker selvdisciplinerende ved at tvinge tanker og følelser ind i et fremtidsperspektiv – modsat fængslerne som er efter-rationaliserende og straffende og derved virker uciviliserende. Det giver således også god mening, at sociallovgivningen 1891 opererede med mulighed for tildeling af socialhjælp uden fattighjælpvirkning, dvs. anbringelse på fattiggården, som dengang var et andet ord for fængsel. Tilsvarende gav deltagelse i skydeøvelser, gymnastikfester og højskoleophold en fornemmelse af frihed – en kontrolleret frihed.

At konkurrenceidrætten også gav det, havde man fra det offentliges side ikke øjnene åbne for. Det skulle senere ændre sig. Omkr. 1900 var det stadig række-og-geled-idrætten, der blev forkælet.

Et-to! Et-to! Højre-Venstre! Et-To!

Litteratur

- Bejin, André: Die Macht der Sexologen und die sexuelle Demokratie, in: Philippe Aries og Andre Bejin (red): Die Masken des Begehrens und die Metamorphosen der Sinnlichkeit. Fr. am Main 1986.
- Berntsen, Klaus: Erindringer bd. 2. Kbhvn. 1923.
- Bruhn, Verner: Plint og talerstol. Esbjerg 1979.
- Daneved, Ole Jørgensen: »En sund sjæl i et sundt legeme«. Gymnastik og skyttesagen i Danmark 1884–1905, i: Den jyske Historiker 19–20. Aarhus 1981.
- Dansk Skytte-Tidende. Holbæk 1887ff. Anf. år.
- Elias, Norbert: Über den Prozess der Zivilisation. Fr. am Main 1976.

61. Johan Goudsblom 1984, s. 92.

62. Bram van Stolk og Cas Wouters 1984, s. 242ff.

- Goudsblom, Johan: Die Erforschung von Zivilisationsprozessen, i: Peter Gleichmann, Johan Goudsblom og Herman Korte (red.): Macht und Zivilisation. Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie 2. Fr. am Main 1984.
- Hebor, Claus Reinholdt: »En sjælden liberalitet«. De fattiges forhold i Fredericia i slutningen af det 19. århundrede, i: Vejle Amts Årbog 1988.
- Hvidt, Kristian: Venstre og forsvarssagen. Aarhus 1960.
- Højskolebladet. Kolding 1876ff. Anf. år.
- Jensen, Johan Fjord: Det dobbelte kulturbegreb – den dobbelte bevidsthed, i: Hans Hauge og Henrik Horstbøll (red.): Kulturbegrebets kulturhistorie. Aarhus 1988.
- Johansen, Hans Chr: Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864–1901. Kbhvn. 1962.
- Kiselberg, Steffen: »En farlig alder«. Ungdommens samfundsmæssige status 1750–1920, i: Claus Clausen (red.): Ungdommens historie. Kbhvn. 1985.
- Kocka, Jürgen og Thomas Nipperdey (red.): Theorie der Geschichte, bd. 3. München 1979.
- Korsgaard, Ove: Kampen om kroppen. Kbhvn. 1982.
- Koselleck, Reinhard: Standortbindung und Zeitlichkeit. Ein Beitrag zur historiographischen Erschliessung der geschichtlichen Welt, i: Reinhard Koselleck, Wolfgang J. Mommsen og Jörn Rüsen (red.): Objektivität und Parteilichkeit. Theorie der Geschichte bd. I. München 1977.
- Koselleck, Reinhard, Wolfgang J. Mommsen og Jörn Rüsen (red.): Objektivität und Parteilichkeit. Theorie der Geschichte bd. I. München 1977.
- Kristjansen, K. M.: Vejle Amts Skytteforening 1868–93. Kolding 1894.
- Krogh, L. F. C.: Skyttesagen i Danmark. Kbhvn. 1911.
- Lauridsen, John T: Fra udstødte til anbragte. Marginalgrupperne i Danmark 1536–1950, i: Sidsel Eriksen m.fl. (red.): Socialhistorie og samfundsforandring. Aarhus 1984.
- Lithmann, Yngve: Kämpande kroppar, moraliska kroppar – retorik och social kontroll i den tidiga gymnastiken, i: Idrätt, historia, samhälle. Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift 1988. Stkhlm. 1988.
- Lund, Hans: Askov Højskole 1865–1915. Kbhvn. 1965.
- Mortensen, Niels: »En sund sjæl i et sundt legeme«. Idræt på landet 1861–1914, i: Skivebogen – Historisk Aarbog for Skive og omegn 1987. Skive 1987.
- Nielsen, Anton: Højskoleliv i tredserne. Kbhvn. 1896.
- Nielsen, Niels Kayser: Et overset kapitel – om sporten og gårdmandslinjen i dansk idræthistorie. Trykkes i Rapport fra Nordisk Idræthistorisk Konference, Lysebu 10.–13.3.1989. (In print).
- Nielsen, Niels Kayser: Pengene eller livet – om offentlig støtte til skyttebevægelsen i 1800-tallet, i Idræthistorisk Årbog 1989.
- Paludan, Helge: Planer og planløshed i kildearbejdet, i: Niels Christensen, Jens Chr. Manniche og Uffe Østergård (red.): Tradition, opbrud og formidling. Den jyske Historiker. Særtryk I. Aarhus u.å.
- Rigsdagstidende. Folketinget. Anf. år.
- Rigsdagstidende. Tillæg B. Anf. år.
- Skytte, Jens: Guld og grønne Skove, bd. I. Aarhus 1897.
- van Stolk, Bram og Cas Wouters: Die Gemütsruhe des Wohlfahrtsstaates, i: Peter Gleichmann, Johan Goudsblom og Herman Korte Zivilisationstheorie. 2. Fr. am Main 1984.
- Trangbæk, Else: Mellem leg og disciplin – gymnastikken i Danmark i 1800-tallet. Aabybro 1987.
- Vossler, Otto: Geschichte als Sinn. Fr. am Main 1983.
- Wilterdink, Noco: Die Zivilisationstheorie in Kreuzfeuer der Diskussion, i: Peter Gleichmann, Johan Goudsblom og Herman Korte (red.): Macht und Zivilisation. Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie 2. Fr. am Main 1984.
- Wouters, Cas: Informalisierung og der Prozess der Zivilisation i: Peter Gleichmann, Johan Goudsblom og Herman Korte (red.): Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie. Fr. am Main 1979.

Afleveringspligt og udgravningsret

Provinsmusernes forhold til Sophus Müller og den centrale museumsinstitution 1887–1921.

Af Niels Løgager Nielsen

Indledning

Perioden med Sophus Müller som inspektør og senere leder af Nationalmuseet og tilsynsførende med provinsmuseerne har for eftertiden stået som en tid med stærke protester mod de bestemmelser, der blev indført i 1887. Især hvad angår reglerne der begrænsede provinsmuseernes ret til at beholde fund fra deres eget område (afleveringspligten), samt retten til at foretage udgravninger.¹

Jeg skal i det følgende forsøge at gøre rede for nogle af de protester der kom til udtryk i tidens løb, navnlig ved de fællesmøder Müller holdt med provinsmuseerne, det første i Ålborg 1887, dernæst i Århus 1894 og København 1897, samt Randers Museums heroiske forsøg på at trodse den mægtige mand i København i 1912.

En del af materialet har ikke tidligere været behandlet. Det gælder således et referat fra mødet i Ålborg, tilhørende Ålborg Museum, samt Müllers protokol fra hans inspektionsrejser til provinsmuseerne i Statens Museumsnævn. Birgitte Kjær har tidligere bearbejdet perioden under C. J. Thomsen og Worssaae, bl.a. om forholdet mellem provinsmuseerne og Det kgl. Museum for nordiske Oldsager (Oldnordisk Museum), og kommer her frem til, at der i denne første periode af provinsmuseernes tilværelse herskede et harmo-

nisk forhold mellem de private provinsmuseer og museet i København. Idyllen blev først brudt, da provinsmuseerne begyndte at søge statstilskud, og dermed måtte underkaste sig kontrol fra Oldnordisk Museum. Det er netop ved denne situation, vi træder ind i historien.²

1887-Bestemmelserne og optakten til det første landsomfattende museumsmøde

Ministeriet f. Kirke- og Undervisningsvæsenets betænkning af 26.4.1887, der var de første regler for forholdet mellem Oldnordisk Museum og provinsmuseerne, blev udformet på foranledning af en ansøgning af 29.8.1885 fra Ålborg historiske Museum om statsstøtte på 2000 kr. årligt.

Ansøgningen gav anledning til, at ministeriet bad Oldnordisk Museums embedsmænd om en redegørelse for deres syn på provinsmuseernes stilling. Redegørelsen blev afgivet den 23.10.1885, og er underskrevet af Oldnordisk Museums daværende direktør Herbst, men muligvis udformet af den nyudnævnte inspektør Sophus Müller. Det blev i alt fald ham, der i den følgende periode kom til at tegne Oldnordisk Museum overfor provinsmuseerne.

Udtalelsen var udpræget centralistisk, og

---

*Niels Løgager Nielsen, f. 1947, mag.art. i lokal- og kulturhistorie ved Århus Universitet.

Artiklen er skrevet på grundlag af en prisopgave, der blev tildelt accessit ved Århus Universitet 1986. Et eksemplar er til rådighed på Statsbiblioteket i Århus.

En varm tak til forskningsbibliotekar, mag. art. Jørn Street-Jensen, Statsbiblioteket, Århus, for gode råd og hjælp under udarbejdelsen.

1. Betænkning om en nyordning af de kulturhistoriske lokalmuseers forhold. Betænkning nr. 152, Kbh. 1956, s. 8. Betænkning afgivet af udvalget vedrørende revision af museumslovene. Betænkning nr. 727, Kbh. 1975, s. 18.
2. Birgitte Kjær: »Gamle Thomsens« børnebørn. Fortid og Nutid Bd. XXVIII hf. 3, s. 386f.

brød dermed med Oldnordisk Museums hidtidige bløde linie.

I indledningen blev provinsmuseerne henvist til en udelukkende belærende og opdragende rolle, medens den videnskabelige funktion skulle varetages i København. Når og hvis provinsmuseerne fik statsstøtte, var det udelukkende på grund af deres funktion som bindeled mellem den lokale befolkning og Oldnordisk Museum, samt som en modvægt mod opkøb og eksport af oldsager.

Foruden statens penge skulle Oldnordisk Museums modydelse bestå af videnskabelig støtte, meddelelse om videnskabelige resultater, eventuel afgivelse af genstande af ringere videnskabelig værdi, samt hjælp til anskaffelse af faksimiler.

Støtten skulle tilbydes alle bestående provinsmuseer, på det tidspunkt Ålborg, Viborg, Randers, Århus, Ribe, Odense og Maribo.³

Udtalelsen gav i første omgang ikke anledning til nogen reaktion hos provinsmuseerne.

Derimod havde Sophus Müller planer om en overordnet museumsforening med overbestyrelse i København, og de vakte uro i provinsen. Det var bestyrelsesmedlemmerne (÷ formanden, hospitalsforstander Barfod) i Ålborgmuseet der først udtrykte betænkelighed ved den planlagte centralistiske bestyrelsesform. Barfod måtte dog nølende indrømme at uklarheder i udkastet til vedtægterne vedrørende denne bestyrelsesform var betænkelige. Det udtrykte han overfor etatsråd Lotze i Odense, da han den 7. feb. 1887 indbød ham til det kommende møde om sagen.⁴

Barfod og hans bestyrelse havde oprindelig planlagt, at museumsrådet skulle være hemmeligt. Aviserne måtte ikke informeres, da man ikke ønskede mødet skulle blive kendt i København, og det var heller ikke meningen, at Sophus Müller skulle have været inviteret, men det fik Lotze ændret.⁵

Mødet blev imidlertid udskudt p.g.a. skar-

lagensfeber blandt Barfods børn. Resultatet var, at det fik et andet indhold end oprindeligt planlagt, for d. 26.4. fremkom ministeriet med sin betænkning, der i hovedsagen fulgte Oldnordisk Museums indstilling af 23.10.1885. Støtte blev gjort betinget af følgende 4 §§:

1. Oldnordisk Museum skulle føre tilsyn med samlingerne, vurdere oldsager og bestemme hvilke der skulle afgives, samt yde erstatning herfor.
2. Bestyrelserne skulle søge vejledning om indkøb, opstilling, nummerering, protokolføring osv. hos den tilsynsførende. Tilskuddet måtte anvendes hertil, men ikke til inventar, opsyn, rengøring, osv.
3. Evt. restbeløb måtte bruges til udgravning af truede mindesmærker under Oldnordisk Museums ledelse, der også traf bestemmelse om fordelingen af evt. fund.
4. Afgørelse af uenigheder tilfaldt Oldnordisk Museum.

Ministeriets betænkning fik pludselig Lotze til at reagere overordentlig negativt, selv om han kendte Oldnordisk Museums 1½ år gamle indstilling. Han udtrykte sin frygt således i et brev af 14. maj 1887 til Herbst:

»Sagen har vakt en meget naturlig Bevægelse imellem de nævnte [provinsmuseers] Bestyrelser, idet Hr. Justitsraadens Erklæring til Ministeriet af 23. October 1885 ved at concentreres i Paragrafer i den ministerielle Skrivelse har faaet en Form, der er faretruende for Provinsmuseernes Selvstændighed.«

Lotze fremførte 2 klagepunkter: Provinsmuseerne ville blot blive statens forlængede arm ved indkøb af de værdifulde oldsager som man alligevel ikke fik lov at beholde, og der ville blive lagt snærende bånd på provinsmu-

3. Rigsarkivet (RA.) Andragender til Ministeriet f. Kirke- og Undervisningsvæsenet, sag nr. 659/85, anf. datoer.

4. Ernst Gustav Lotze: 1825–93, apoteker, fabrikejer, byrådsmedlem, Direktør for museet i Odense.

5. Odense bys Museer. Arkivet. Kasse mrk. »Fyens Stiftsmuseum 1887–88–89«. Div. korrespondance fra Barfod til Lotze, foråret 1887.

seernes selvstændige udgravninger, en restriktion man ikke ville kunne pålægge nogen privatmand.⁶

Derimod fremhævede han afleveringen af oldsager af videnskabelig interesse som absolut berettiget.

Desuden udtrykte han modvilje mod at være underkastet tilsyn, et synspunkt der skulle komme til at dominere under de forestående forhandlinger med Sophus Müller.

Han forudså, at resultatet ville blive uselvstændighed, og deraf følgende manglende interesse for provinsmuseerne, dels fra de aktives, dels fra publikums side.

Museumsforeningen, den egentlige anledning til mødets planlægning, fortøiede sig derimod i glemselens mørke.⁷

Museumsmødet i Ålborg 1887

Mødet blev indledt om formiddagen, søndag den 22. maj med et separatmøde, hvori Müller ikke deltog.⁸

Alle 7 eksisterende provinsmuseer var repræsenteret.

Barfod havde i sin indbydelse til Lotze smigrende benævnt ham som provinsmuseernes fødte formand, så alle forberedelser var blevet overladt til ham.⁹

Lotze indledte med at fremføre de anker han havde meddelt Herbst, og som allerede er omtalt i forrige afsnit, hvorefter han fremlagde 2 forslag til forhandling:

1. en deling af støtten, hvor 500 kr. blev anvendt med kontrol og afleveringspligt som beskrevet i ministeriets skrivelse, og 500 til provinsmuseernes frie disposition.
2. Alle 1000 kr. på mindre skarpe og bindende vilkår, byggede på et loyalt tillids-

forhold mellem provinsmuseerne og Oldnordisk Museum.

De nåede imidlertid aldrig frem til en ordentlig drøftelse, selv om Lotze i løbet af mødet bad om forsamlingens stilling.

Derimod blev afleveringspligten, tilsynet og udgravningsrestriktionerne de dominerende temaer i de fortsatte drøftelser.

Lotzes holdning var, at han ikke brød sig om ordet »tilsyn« i ministeriets betænkning § 1, og som han frygtede ville betyde afgivelse af ting, man have ejet længe. Efter hans mening burde forholdet mellem provinsmuseerne og det nationale museum bero på et – som han benævnte det – loyalt tillidsforhold.

Repræsentanterne for museerne i Århus, Viborg og Randers gjorde gældende, at frivillige afleveringer af genstande af videnskabelig værdi allerede var indeholdt i deres love, og at afgivelserne hidtil ikke havde været af et trykkende omfang. Kjer fra Århus og Østergaard fra Ålborg fremhævede, at alle var enige om, at den videnskabelige samling burde være i København, og de blev ikke modsagt.

Bruun fra Viborg nævnte, at man ikke altid ville kunne opfylde kravet om Oldnordisk Museums tilsyn med udgravninger, ligesom Østergaard fra Ålborg kort bemærkede det uheldige i, at private måtte grave uhindret i modsætning til provinsmuseerne.

Repræsentanter fra museerne i Ålborg, Århus og Randers var yderst betænkelige ved at deltage i noget, der måske kunne komme til at koste dem statsstøtten, men Lotze beroligede dem ved at erklære at der ikke var tale om fordringer til ministeriet, kun en ærbødig henstilling.

Sidstnævnte nedskrev derefter hovedpunkterne til brug ved eftermiddagens møde, lige-

6. Samtiden havde en stærkere og mere entydig opfattelse af grundlovens ejendomsretsparagraf, bl.a. en af grundene til at man først så sent som i 1937 fik en regulær fredningslov for fortidsminder, jvf. Carsten Lund i »Bevar din arv«, s. 180ff.

7. Odense bys Museer. Arkivet. Kasse mrk. »Fyens Stiftsmuseum 1887–88–89«. Skr. af 26.4.1887 fra Min. f. Kirke- og Undervisningsvæsenet til bestyrelsen for museet i Odense; brev af 14.5.1887 fra Lotze til Herbst.

8. Referatet såvel som en kopi af indstillingen til ministeriet findes i Ålborg historiske Museum. Arkivet. Forhandlingsprotokol for Aalborgs historiske Museums bestyrelse. Mødereferat af 22.5.1887.

9. Odense bys Museer. Arkivet. Kasse mrk.: »Fyens Stiftsmuseum 1887–88–89«. Brev af 16.5.1887 fra Sophus Müller til Gustav Lotze; telegram af 17.5.1887 fra Müller til Lotze.

som der blev nedsat et tremandsudvalg, der, suppleret med Müller skulle udarbejde en henstilling til ministeriet.

Da eftermiddagsmødet med Sophus Müller blev indledt, fremsatte Lotze sine førnævnte 2 forslag, samt henviste til sit brev til Herbst med den tilføjelse, at han frygtede for at miste de lokale bidrag, hvis man ikke fik en ordning der tillod indkøb af andet end oldsager for støtten.

Sophus Müllers svar var en stribe beroligende udtalelser.

Det var væsentligt at få hele det danske museumsvesen samlet i fælles fodslag, for at undgå de rivaliseringer han havde set i udlandet.¹⁰

Han forstod provinsmuseernes uro over ministeriets betænkning, der, som han sagde, også havde vakt ubehag i Oldnordisk Museum, og bar præg af være gået gennem ukyndige hænder.

Tilsynet lovede han ville blive udøvet elskværdigt.

Afgivelse af oldsager af videnskabelig værdi mente han ikke der var nogen uenighed om, og hans udtalelse blev besvaret med et klart nej. Med henvisning til et enkeltstående tilfælde hvor Oldn. Museum var blevet nægtet en genstand, fandt han det dog nødvendigt med regler.

Han afviste kategorisk at støtten måtte bruges til indkøb af andet end oldsager. Møntsamlinger fandt han f.eks. ikke tilstrækkelig populære, til at de burde have del i pengene. Han ville dog medgive at der med oldsager kunne forstås: »hist. Gjenstande fra en forholdsvis nyere Tid.«

Angående udgravninger var denne passus taget med, fordi der ikke altid ville være garanti for at provinsmuseerne rådede over tilstrækkeligt med kyndige udgravere. Oldnordisk Museums rolle skulle kun være rådgivende, faktisk var man selv helst fri for arbejdet.

Han sluttede sit indlæg med at erklære at det ikke nyttede noget at forhandle med ministeriet, og gentog at det hele kun var et forsøg på at samle museerne til en enhed.

I den efterfølgende til tider ret skarpe diskussion, blev der atter tvivlet om man kunne fastholde de lokale bidrag, hvis man fik statsstøtte, således at man ikke havde penge til administration og drift (som statstøtten ikke måtte bruges til), og om man ikke ville blive totalt afhængige af staten. Iøvrigt drejede diskussionen sig om anvendelsen af de 1000 kr., og det blev hævdet at tilsyn slet ikke eksisterede for kunstmuseernes vedkommende, eller indskrænkede sig til en indsendelse af regnskaber.

Derimod blev spørgsmålet om afgivelse af oldsager og udgravninger ikke taget op igen.

Mødet sluttede med udvalgets udfærdigelse af et intetsigende andragende til ministeriet, hvis vigtigste punkt tilsyneladende var at få fjernet ordet »tilsyn« og erstattet med en vending om det allerede eksisterende »tillidsforhold«, men ellers kraftigt cementerede afleveringspligten og udgravningsrestriktionerne.

Holger Rasmussen skriver om ålborgmødet, at museumsforeningen skulle drøftes her, hvorefter han ikke kommer videre ind på dens skæbne eller mødet i det hele taget. Svend Larsen skriver, at mødet resulterede i en fælleserklæring, hvori de deltagende museer anerkendte Oldnordisk Museums ret til fund af videnskabelig betydning. Ingen af dem har tilsyneladende kendt referatet fra Ålborg-museets arkiv.¹¹

Som Svend Larsen ganske rigtigt skriver anerkendte man i slutdokumentet afleveringspligten, endda meget grundigt, men mødereferatet viser tydeligt at det ikke er det man i virkeligheden har forhandlet om. Det sagen drejede sig om, og som ydmygt sniger sig ind i andragendets tekst, er Lotzes erstatning af »tilsyn« med »tillidsforhold«. Det er

10. Formentlig Sverige hvor Svenska Fornminnesförening 1870 blev dannet tildels i protest mod en ny fredningslov fra 1867, der blev beskyldt for at give statens institutioner et fortrin frem for lokalmuseerne. (Se: Birger Nerman: Svenska Fornminnesföreningen. En skildring av de første åren. Lund 1970, s. 35f.)

11. Holger Rasmussen: Dansk Museumshistorie, s. 82f., samt Svend Larsen: Et provinsmuseums Historie, s. 62.

imidlertid svært at finde forskellen, for der tales stadig om, at Oldnordisk Museums embedsmænd ved besøg i provinsmuseerne har ret til, efter *forhandling*¹² med bestyrelserne, at udtage genstande af videnskabelig betydning.

Mødet må nærmest betragtes som en fiasko for provinsmuseerne. Man opnåede intet ud over nogle vage forsikringer fra Müller, om at Oldnordisk Museum ville fare med lempe overfor provinsmuseerne, samt en indstilling til ministeriet uden reelt indhold. Der blev da heller ikke taget nogen som helst hensyn til den. Da ministeriet den 3. maj 1888 fik ordnet provinsmuseernes bestyrelses- og ejendomsforhold, var de nye regler, bortset fra tilføjelsen af et krav om indsendelse af beretning og regnskab, fuldstændig identisk med ordningen af 26. april 1887.¹³

Man kan med rette spørge sig selv, hvorfor Lotze's holdning til tilsynet får en så dominerende plads i forhandlingerne. Svaret ligger muligvis i Odense-museets kunstssamlinger. Den havde nemlig allerede statstilskud, og var underlagt tilsyn af konservator Malthe, (i modsætning til hvad der blev hævdet under mødet) med hvem Lotze ellers synes at have haft et godt forhold. Men under en retssag med museets kustode havde Malthe udtalt sig nedsættende om Lotzes kunstforståelse, så det gode forhold var røget sig en tur, og det er muligvis en af årsagerne til at Lotze var så indædt modstander af »tilsyn«.¹⁴

Museumsmødet i Århus 1894

Næste gang museerne mødtes var i Århus den 5.6.1894. Lotze og Barfod var døde, og Sophus Müller var blevet direktør for det der nu hed Nationalmuseets 1. afdeling. En række nye museer var kommet til: Hjørring 1889, Kolding 1890, Herning 1892 og Rønne 1893. Ingen af dem var endnu statsunderstøttede, og heller ikke repræsenteret ved mødet.¹⁵

Af indbydelsen af 4.5.1894 fremgår det at Sophus Müller havde foreslået 5 emner til diskussion, hvoraf et: Provinsmuseernes forhold til Nationalmuseet, blev altdominerende.

Årsagen var et udsendt cirkulære den 9.1.1894 af generaldirektoratet for skattevæsenet (på ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenets foranledning, opfordret af direktørerne for Nationalmuseet) til amtsforvalterne. Cirkulæret blev udsendt med det formål at styrke forbindelsen mellem museet og embedsmændene ude i landet, og § 1 indeholder netop den bestemmelse der faldt provinssens museumsfolk for brystet: kravet om amtsforvalternes indgivelse af beretninger om fund direkte til Nationalmuseet, *udenom* provinsmuseerne.

Etatsråd Bruun, Viborg, var nu provinsmuseernes ordfører, og han langede hårdt ud mod Nationalmuseet: provinsmuseerne var ufri og under formynderskab, og cirkulæret var en grov forbigåelse af provinsmuseerne. Han fremhævede provinsmuseernes hidtidige velvilje overfor Nationalmuseet, navnlig med henyn til afleveringspligten, som man nødtvunget accepterede, selv om Nationalmuseet enkelte gange var gået for vidt.

Til slut efterlyste han en redegørelse for, om museerne måtte købe både historiske og forhistoriske sager for statstilskuddet, og udtrykte utilfredshed med de restriktioner i udgravningsretten, der var pålagt provinsmuseerne.

Sophus Müller forsvarede cirkulæret ved at sige, at det ikke havde været beregnet på offentliggørelse, men udelukkende var et internt anliggende mellem regeringen og dens embedsmænd.¹⁶ Nationalmuseet ønskede at styrke kontakten til befolkningen og forbedre kommunikationen ved nye fund, et punkt han anklagede provinsmuseerne for at have forsumt.

Anvendelsen af de 1000 kroner fra staten

12. Oldnordisk Museum taler her i sin indstilling om »samråd«, medens det i ministeriets skrivelse er blevet til »i forbindelse med«. Forskellen er altså ikke stor.

13. RA. Andragender til Ministeriet f. Kirke- og Undervisningsvæsenet, sag nr. 983/13, anf. dato.

14. Svend Larsen: Et provinsmuseums historie, s. 45 + 69ff.

15. Holger Rasmussen: Dansk museums historie, s. 102.

16. De blev trykt, både i Ministerialtidende og i aviserne, jvf. note 18.

blev taget op af Lotzes efterfølger, skolebestyrer Rasmussen, men spørgsmålet gled over i en diskussion om brugen af et evt. restbeløb til udgravninger og udgravningstilladelserne fra Nationalmuseet. Der blev herpå henvist til ministeriets skrivelse af 26. april 1887, og begrundet med at Nationalmuseet også var ansvarlig overfor fremtidens arkæologer. Derfor var det vigtigt at de blev foretaget så forsvarligt som muligt, selv om provinsmuseerne i mange tilfælde rådede over udmærkede kræfter.

Den efterfølgende diskussion viser, at der på dette møde var en temmelig ophidset stemning, der var tæt på at samle enighed om en fælles protest mod cirkulæret. Kun kaptajn Smith fra Århus hævdede at man her ikke følge sig generet af cirkulæret, en udtalelse der mødte stærk modsigelse fra mødets øvrige deltagere, og taknemmelighed af Müller.¹⁷

Udbyttet af dette møde blev lige så magert som forrige gang.

Cirkulæret af 9.1.1894, der var blevet efterfulgt af et lignende til amtmændene af 5.2.1894, blev den 19.12.1895 suppleret med endnu et cirkulære, denne gang via biskopperne til præsterne, og det blev oven i købet gentaget ved et cirkulære af 18.5.1896, denne gang til skolelærerne. Eneste ændring var at man undlod formuleringen fra § 1 i cirkulæret af 9.1.94, der direkte opfordrede til at omgå andre samlinger end Nationalmuseet, men om det var en bevidst eller ubevidst ændring kan ikke med sikkerhed afgøres. De forskellige ministerier har tilsyneladende selv formuleret det endelige cirkulære, for de er meget forskellige i ordlyden. Konstateres kan dog at ændringen er sket allerede i amtmændenes cirkulære, flere måneder inden museumsmødet.¹⁸

Cirkulæret fra 1896 må have virket ejen-

dommeligt og forvirrende navnlig for de fynske skolelærere, der i marts 1894 havde modtaget en opfordring fra Odense Museum om at indsende fund hertil.¹⁹

I de følgende år var det navnlig Odense-museets direktør Hans Rasmussen, der stod for den aggressive linie overfor Nationalmuseet. Han skrev bl.a. til landsdelens folketingsmand og beklagede sig over, at provinsmuseerne havde forbud mod at udgrave uden Nationalmuseets tilladelse, men uden resultat. Tilladelsen synes dog at have været nogenlunde nem at få, for han foretog selv i de år en del udgravninger, enten alene eller sammen med Nationalmuseet. I april 1897 havde han imidlertid det uheld selv at bekræfte det berettigede i Sophus Müllers krav om opsyn med udgravninger, idet han var ved at opgive en påbegyndt udgravning på halvvejen, og måtte kaldes til orden af Sophus Müller.²⁰

Endvidere sendte han folketingsmanden en artikel fra Nationaltidende af 2.7.1896, skrevet af »En Provinsbeboer«. Hvem der var forfatter til denne artikel vides ikke, men det er ikke utænkeligt at det var Rasmussen selv. Artiklen vender sig i kraftige vendinger mod cirkulærerne, afleveringspligten og centraliseringen i København, og er sikkert et udtryk for de tanker og ønsker man gjorde sig rundt om i museerne, men som man aldrig turde udtrykke direkte. Afslutningen sætter meget præcist fingeren på det ømme punkt: det manglende sammenhold:

»Det er kun forunderligt, at Provinsmuseerne ikke i samlet Trup reise Modstand mod Nationalmuseets stadig om sig gripende Bestræbelser for at indskrænke den ringe Selvstændighed, der endnu er dem levnet; men det kommer vel nok.«

17. Odense bys Museer. Arkivet. Kasse mrk.: »Fyens Stiftsmuseum 1892–93–94«. Indbydelse, anf. dato: mødereferat, 5.6.1894.

18. Ministerialtidende. Afd. A. 1894, s. 2f og 7; Ibid. 1895, s. 273; Ibid. 1896, s. 73. Berlingske Tidende, morgen, d. 6.1.1896, s. 2; Ibid. morgen, d. 23.5.1896, s. 2.

19. Odense bys Museer. Arkivet. Kasse mrk.: »Fyens Stiftsmuseum 1892–93–94.«, trykt cirkulære. Marts 1894.

20. Odense bys Museer. Arkivet. Kasse mrk.: »Fyens Stiftsmuseum 1895–99«, breve af 13. og 17.4.1897; Svend Larsen: Et provinsmuseums historie, s. 87.

Det kunne synes som om oprørsfanen nu for alvor var ved at blive trukket ud af hylsteret.²¹

Mødet i København 1897

Hans Rasmussen var sprunget op som en løve, men faldt ned som et lam, da han på det næste museumsmøde i København den 16.–17. maj 1897 fik lejlighed til at fremføre sine synspunkter.

I grunden havde han faktisk helst holdt mund, men da der ikke blev anmeldt indlæg fra andre museer, har han øjensynligt følt det nødvendigt at bidrage med et oplæg om forholdet mellem provinsmuseerne og Nationalmuseet. I et brev til direktør W. Møllerup fra Nationalmuseets 2. afd. skildrer han sin frustration over det manglende samarbejde mellem provinsmuseerne:

»...der er ikke Forbindelse mellem Provinsmuseerne. Kun naar vi tilfældigvis mødes, lyder der en vred Brummen fra alle Kanter; men det bliver vel ved det foreløbig. Der mangler en, som vil udfolde Fanen og ordne Skarerne; men hvem vil det?«²²

Mødet var etableret på initiativ af Müller, og var oprindelig planlagt som et par dage med museumstekniske foredrag og ekskursioner til københavnske museer. Men udenfor dagsordenen fik Hans Rasmussen lov til at komme med sit indlæg.²³

Angående udgravningsretten havde Rasmussen forhandlet sig frem til en løsning med Müller, som han var tilfreds med, hvilket han ligeledes anbefalede andre at gøre.

Cirkulæret til lærerne havde bevirket at ingen af parterne længere modtog noget fra disse, da de åbenbart nu var i vildrede med, hvor de skulle henvende sig. Han foreslog en fælles fornyet henvendelse.

Afleveringspligten accepterede han fuldt ud, især når den blev fortolket så liberalt som tilfældet var.

Selv om kontrollen med brugen af statstilskuddet var »særdeles hensynsfuld og medgørlig«, bad han dog om at man ville overveje at give et særligt statstilskud på 1000 kr. om året til indkøb af folkloristiske sager.²⁴

Der findes desværre ingen mødereferater, kun avisreferater der nævner at den efterfølgende diskussionen var så omfattende, at et foredrag af direktør Møllerup måtte udsættes.²⁵

Som det ses var hans indlæg påfaldende spagfærdigt. Grunden hertil kan være den dukkert han blot en måned i forvejen havde fået angående udgravninger. Afleveringspligten blev fastslået atter en gang, og skolelærercirkulæret spøger igen pga. Odense-museets eget cirkulære, hvilket viser at det var en flok meddelere, man satte pris på. Forslaget om et særligt statstilskud havde sin baggrund i en netop da verserende sag om køb af en større samling bondesager fra Svendborg, der var ved at gå museets næse forbi.²⁶

Oprørsfanen blev foreløbig i sit federal.

1912 – Oprøret fra Randers

Efter det store museumsmøde i 1897 var der i 15 år ro på museumsfronten. Skolebestyrer Hans Rasmussen, Odense, der havde været hovedmanden bag protesterne i 1897, forlod

21. Odense bys Museer. Arkivet. Kasse Mrk.: »Fyens Stiftsmuseum 1895–99«, udateret koncept, men med henvisning til den medsendte avisartikel dateres til efter 2.7.1896; Nationaltidende, 2.7.1896.

22. Holger Rasmussen: Bernhard Olsen. Virke og værker. Kbh. 1979, s. 217.

23. Odense bys Museer. Arkivet. Kasse mrk. »Fyens Stiftsmuseum 1895–99«. Kopi af brev af 16.3.1896 fra Sophus Müller til Neergaard og Rasmussen, Odense, og Reeh, Århus; 17.3.1897 fra Sophus Müller til Neergaard og Rasmussen, Odense; Cirkulære af 24.3.1897 fra Sophus Müller og Møllerup til museerne i Odense, Århus, Randers, Ålborg, Hjørring, Viborg, Kolding, Ribe, Maribo og Rønne.

24. Odense bys Museer. Arkivet. Kasse mrk. »Fyens Stiftsmuseum 1895–99«. Tale af Hans Rasmussen, 16.5.1897.

25. Politiken, d. 17.5.1897, s. 2, og Berlingske Tidende, aften, d. 17.5.1897, s.2.

26. Svend Larsen: Et provinsmuseums historie, s. 91ff.

museumsarbejdet allerede i 1900, så fra hans side kom der ikke mere af den slags.²⁷

Uroen, der denne gang var af en langt alvorligere karakter end hidtil, kom nu fra Randers.

Sagen tog sin begyndelse den 27.7.1911, da Sophus Müller var på inspektionsbesøg i Randers. I sin inspektionsprotokol indførte Müller en anmodning om afgivelse af et stort fund af ravsmykker fra Hvidding, bestående af 49 numre med tilhørende sager af ler og sten, samt Gerning-fundet der bl.a. indeholdt danefæ.²⁸

Dette fik Randers-museet til at reagere voldsomt. Af ovennævnte protokol fremgår det at danefæet, der havde den beskedne værdi af 10 kr., blev sendt, mens det øvrige blev tilbageholdt i Randers.

I januar 1912 skrev bestyrelsen i Randers til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet og skitserede nye bestemmelser til afløsning for dem fra 1887:

1. Afgivelser til Nationalmuseet skulle kræve den samlede bestyrelses accept. Givere, deponenter og sælgere, der havde taget forbehold for tingenes placering spørges inden en evt. afgivelse.
2. Danefæ skulle kunne modtages og opbevares i provinsmuseerne.
3. Tilsyn skulle helst undgås, men var det nødvendigt, skulle det for historisk tids vedkommende udøves af direktøren for Nationalmuseets 2. afdeling.
4. En kommission skulle undersøge om dubletter der ikke behøvedes i Nationalmuseet, kunne fordeles på alle landets museer og skoler, med særlig hensyn til den egn de stammede fra, og om andet kunne tilbageføres.

Planen blev inden afsendelsen til ministeriet

forelagt de øvrige provinsmuseer, men blev overordentlig negativt modtaget, specielt Århus-museet var pro-Müllersk, og afviste klart alle ændringer.

I hast udsendte Sophus Müller og 2. afd.'s nye direktør, Mackeprang forslag til et nyt museumsmøde, der blev fastsat til 3. maj.

Eneste punkt på dagsordenen var »Forud anmeldte Udtalelser, Meddelelser og Forespørgsler« og hvis tiden tillod det »saglige meddelelser af Nationalmuseets Mænd samt Forevisninger.«²⁹

Noget referat fra mødet er ikke fundet, men en fordømmelse af Randers-museets initiativ blev trykt i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1912, med indlæg fra konsul Ollendorff, Århus, justitsråd Lønborg Friis, Hjørring, overlærer F. C. Lorentzen, Århus, professor Mathias Bidstrup, Rønne, foruden Mackeprang og Sophus Müller. Sidstnævnte gav i et langt indlæg udtryk for sin mening om kravene fra Randers.

Müller forsvarede sin centralistiske holdning ved at fremhæve, at hovedstaden havde alle faciliteter for et centralt museum: en tæt befolkning gav flere besøgende, bedre beskyttelse af sagerne, og et videnskabeligt miljø. Efter at have prist fordrageligheden mellem museerne i en tid præget af uenighed og splittelse, et særkende der hævdede museerne over det omliggende samfund, faldt han som en rovfugl over Randers Museum:

»Deres eget Museum er det, de ville, intet andet; den omgivende Kreds er deres Land, med det øvrige have de intet at gjøre. Nationalmuseet eksisterer ikke for dem;...«³⁰

Til slut henledte han opmærksomheden på, at Randers Museum fra 1891 til 1910, af en statsstøtte på 19.000 kr., kun havde bidraget

27. Svend Larsen: Et provinsmuseums historie, s. 81.

28. Statens Museumsnavn: Protokol mrk.: »Referater af tilsynsbesøg i lokalmuseerne 1891–1919«, anført dato.

29. Al korrespondance om museumsmødet: Odense bys Museer. Arkivet. Kasse mrk.: »Fyens Stiftsmuseum 1912–13 anf. datoer.

30. Aarbøger f. nord. Oldkyndighed og Historie, 1912, s. 143ff.

med oldsager til en værdi af 415 kr., der oven i købet var blevet godtgjort.

Hertil fik han fuld opbakning af sine medforfattere, hvorimod Randers Museum ikke havde noget indlæg.

Tilbage stod at få fundet lokket ud af Randers Museum, der ikke var tilsinds at give afkald på det. Müller tøvede med at inspicere museet. Først efter den normale sommerinspektion af Jyllands museer i juli og Lønborg Friis's begravelse den 7. oktober, foretog han en speciel rejse til Randers med Neergaard som vidne og protokolfører.

Man indgik forlig om Gerning-fundet, der blev afleveret til Nationalmuseet som depositum for 10 år. Om Hvidding-fundet blev der forhandlet en del indtil Sophus Müller, med ministeriets bestemmelser i ryggen, forlangte fundet udleveret. Modstanden blev herefter opgivet.

Mødet blev hævet, og »Der veksledes til Slut nogle hvasse Bemærkninger i Anledning af Artiklen om Nationalmuseet og Provinsmuseerne i Aarb. f. nord. Oldk.«, ligesom bestyrelsen nægtede at underskrive Neergaards referat.

Året efter, den 9.9., var det lige så galt. Mødereferatet, der er skrevet med Sophus Müllers hånd, fortæller:

»Formanden havde aabnet sin Protokol, hvori han skrev. Da jeg ikke fik noget svar, gjentog jeg efter en Stund mit Spørgsmål. Formanden: »Jeg skriver Protokol; jeg kan ikke gjøre to Ting paa en gang.« Jeg: »Det forekommer mig, at denne Ytring i dens Tone er noget udenfor den palamentariske Form som vi skulde iagttage.« Intet Svar. »Hvad mener de andre Herrer«? Intet Svar.«

Tonen var med andre ord iskold, og der udspandt sig et ordskifte om, i hvis protokol der skulle underskrives. Müller forlangte at der blev underskrevet i hans næste år, men formanden udtalte at det måtte afgøres af mini-

steriet. Af slutningen på referatet fremgår det at Müller havde talt særskilt med 3 af bestyrelsesmedlemmerne, og ført en behagelig og venskabelig samtale med dem.

Næste år var Neergaard med igen, men mødet, der fandt sted den 1.7.1914, forløb gnidningsløst, ihvertfald hvis man kan tro referatet.³¹

Müller sejrede altså, men han var ved at blive en ældre mand, og tiderne ved at ændres. Få år efter måtte han modstræbende gå med til de nye museers krav om statsanerkendelse. Der blev udarbejdet særskilte regler for disse, efter hvilke der bl.a. kun blev ydet 500 kr. i støtte mod 1000 kr. til de gamle museer. Reglerne fra 1887 blev indarbejdet næsten uændret, afleveringspligten og udgravningsrestriktionerne bevaredes, hvorimod afgørelse af uenighed nu omsider blev overdraget undervisningsministeriet.³²

Afslutning

Provinsmuseerne blev aldrig rigtigt tilfredse under Sophus Müllers lederskab. Atter og atter hørtes utilfredse røster, men af forskellige grunde blev protesterne aldrig så udtalte, at de gavnede noget. Det første museums-møde i 1887 endte resultatløst, dels fordi visse af museerne absolut måtte have støtten, og derfor ikke turde stille for store krav, dels fordi man havde valgt Lotze til talsmand og ukritisk underkastede sig hans meninger. Mødet i 1894 var nær ved at samle enighed mod de cirkulærer der blev udsendt til landets embedsmænd, indtil museet i Århus stak en kæp i hjulet. Mødet i 1897 er det dårligste dokumenterede, idet der kun er en kopi af Hans Rasmussens oplæg, men ikke referat af den efterfølgende diskussion, men der synes ikke at være flyttet milepæle ved den anledning. Randers' forsøg på et regulært oprør var isoleret og uden chancer.

Afleveringspligten og udgravningsretten blev officielt aldrig kardinalpunkterne på

31. Statens Museumsnævn. Protokol mrk.: »Referater af tilsynsbesøg i lokalmuseerne 1891–1919«, anf. datoer.

32. Rigsdagstidende 1914–15, ordinær samling, tillæg B, sp. 1117–22.

disse møder. I virkeligheden var det nok disse emner der, som antydtes af Hans Rasmussen, optog sindene. De blev dog aldrig debatteret åbent, undtagen i Randers i 1912, men da blev museet undtaget af den øvrige museumsverden. På det grundlag er det svært ud fra en historisk betragtning at tage eftertidens fremhævelse af afleringspligten og udgravningsrestriktionerne som tidens store protestemne alvorligt, bl.a. med henvisning til provinsmuseernes manglende enighed i holdningen til spørgsmålet. Det blev kun til murren i krogene.

En anden sag er på hvilket juridisk grundlag Müller forvaltede afleringspligten. Da Nationalmuseet i 1907 fejrede 100-års jubilæum, udgav Müller en lille bog om museet. I et afsnit om danefæ redegør han for sin holdning. Med henvisning til plakaten af 7. august 1752's formulering om genstandes ælde og sjældenhed (rarhed), har han hidtil krævet også ikke-metal indsendt. Men tilfredshed konstaterer han dog, at loven aldrig er blevet anvendt, men at afgivelserne er sket frivilligt og af velvilje overfor Nationalmuseet.³³ Der findes altså ikke nogen retslig vurdering af Müllers fortolkning af danefæbestemmelserne.

Numismatikeren og sagføreren Axel Ernst tvivler på at de kan stå for en prøve, desværre uden at diskutere problemet nærmere.³⁴

En skrivelse fra Danske Kancelli til Rentekammeret af 4. januar 1840 tager stilling til spørgsmålet om rav som danefæ. Sagen (der iøvrigt ikke skal omtales nærmere her) drejede sig om kongens ret til opskyllet rav på forstrande, men vurderer også sagen ud fra danefæbestemmelserne, og kommer til den konklusion, at hverken opskyllet eller opgravet rav hører under danefælovgivningens ord om »Metal eller anden Skat«, og derfor ikke

kan kræves indsendt. Imidlertid har man begået den fejl at foretage vurderingen ud fra forordningen af 22. marts 1737, og overset plakaten af 7. august 1752, hvilket er en afgjort svaghed i afgørelsen.³⁵

Godt hundrede år efter – i 1949 – fremførte juristen Viggo Johs. Nielsen det synspunkt at 1752-plakaten, efter svensk forbillede, med indførelsen af begrebet »rarhed« er ændret i forhold til tidligere lovgivning, så der efter hans mening ikke kan være tvivl om at lovgivningsmagts interesse har forskubbet sig fra at være rent fiskalt til en museal holdning.³⁶

Ved mødet i Randers oktober 1912 foreslog amtsforvalter Wilde, som medlem af Randers-museets bestyrelse en proces ved højesteret, for at afgøre hvem ravfundet fra Hvidding skulle tilhøre. Forslaget blev på det kraftigste fordømt af Müller som en usømmelig fremgangsmåde mellem 2 museer, men kunne ellers have kastet lys over problemet, og måske rensset luften.

Nu skar Müller istedet igennem og krævede ravfundet fra Hvidding udleveret, ikke efter danefæ-loven, men med henvisning til ministeriets bestemmelser vedrørende provinsmuseernes betingelser for modtagelse af statsstøtte, der jo bl.a. indeholdt et påbud om aflevering af genstande af særlig videnskabelig betydning. Det var overfor denne drejning i sagen, at man i Randers opgav videre modstand.³⁷

Den mulighed, helt at se bort fra danefæ-loven, kunne naturligvis kun anvendes overfor statsunderstøttede museer, ikke overfor de museer der ikke modtog denne støtte.

Nugældende lov er gjort så dækkende som mulig ved at medtage genstande af »særlig kulturhistorisk værdi«, hvorunder ubetinget forarbejdet rav hører.³⁸

33. Sophus Müller: Nationalmuseet hundrede aar efter grundlæggelsen. Kbh. 1907. S. 77ff.

34. Axel Ernst: Dansk Numismatik ca. 1650–1800. Numismatikens Forenings Medlemsblad bd. 10 (1927). S. 146.

35. T. Algreen-Ussing: Kongelige reskripter og resolutioner... 1840, ny række. Kbh. 1851, s. 1ff.

36. Viggo Johs. Nielsen: Hvilke oldsager er danefæ? Juristen 1949, s. 65ff.

37. Statens Museumsnævn: Protokol mrk: »Referat af tilsynsbesøg i lokalmuseerne 1891–1919«. Møde i Randers 30. okt. 1912.

38. Karnovs Lovsamling Bd. 1, 1986, s. 498.

Om den virkelige brug af agerjorden i Jylland 1683

Eller et overset jubilæum for Christian den V's matrikel

Af Jørgen Rydén Rømer

Året 1988 har været præget af to store jubilæer, det ene for Stavnsbåndet, det andet for Christian den fjerde, mens vi tilsyneladende helt har glemt 300 års-jubilæet for en af de store skattereformer i Danmark. Nu kan der være gode grunde til at glemme diverse skattereformer, især hvis de var større eller mindre fiaskoer. Også Christian den V's matrikel må betegnes som en fiasko, hvis udgangspunktet var en retfærdig skatteligning på et objektivt grundlag. Den skattemæssige del af arbejdet blev kun reddet hjem med en række lappeløsninger, efter at det var gået helt skævt med det oprindelige skatteberegningsgrundlag.

Matriklen er dog en yderst værdifuld landbohistorisk kilde, idet den udgør den eneste, større landsdækkende beskrivelse af væsentlige elementer ved Danmarks agerbrug før landboreformerne. Ved hjælp af matriklen kan vi bl.a. danne os et mere eller mindre detaljeret indtryk af de forskellige egne dyrkningssystemer, forhold som jeg har belyst for Midtjylland i mit speciale fra 1976¹ og som Karl-Erik Frandsen har gjort landsdækkende rede for i sin disputats »Vang og tægt« fra 1983.

Parallelt med undersøgelsen af landsbyernes dyrkningssystemer, var det nødvendigt at foretage en vurdering af matriklens forskellige kildegrupper og oplysninger, da en sådan ikke findes detaljeret for det jyske område.

Gennemgangen af kildegrupperne m.m. skal ikke gentages, blot vil jeg her nøjes med at behandle det element ved matriklen, som har givet anledning til størst forvirring og debat, nemlig markbøgernes oplysninger om brug- og hviletider (i det følgende forkortet b/h). Næsten samtlige, der har arbejdet med matriklen har forsøgt at få mening ud af disse oplysninger, der bl.a. er af betydning, hvis man vil beskrive intensiteten af datidens landbrug, ved eksempelvis at sammenholde dem med foldudbyterne. Bedømmelsen af b/h oplysningerne går delvis accept til kraftigt udtrykte forbehold overfor deres værdi². Problemet, når b/h oplysningerne skal vurderes, er at der tilsyneladende ikke findes mulighed for at sammenholde dem med andre oplysninger. Hidtil har man kun vurderet dem ved at se på deres indre modsætninger, diverse vurderinger fra samtiden m.m.

Vi befinder os dog ikke helt i denne situation af usikkerhed og gisninger, hvorfor denne artikel skal ses som et indlæg i den debat der er ført her i Fortid og Nutid bind 33 (1986), side 117–123 og side 194–196. Debattens udgangspunkt var Finn Stendal Petersens disputats om »Fynsk landbrugs vilkår 1682«, Odense Universitetsforlag, 1985, hvori han adskillige steder fastslår at markbøgerne giver reelle oplysninger om dyrkningsforholdene (b/h tiderne) på Fyn³. Karl Erik Frandsen opponerer mod dette, idet han fremfører at b/h-oplysningerne er takserede størrelser

---

Jørgen Rydén Rømer, f. 1949, cand. scient (geografi og historie), adjunkt på Hasseris Gymnasium.

Hvor intet andet er angivet er oplysningerne hentet fra det pågældende sogns markbog, RA, Rtk 312.6–1893.

1. Jørgen R. Rømer: En undersøgelse af historiske marksystemer i Centraljylland omkring slutningen af 1600-tallet, på grundlag af Christian V's Matrikel. Utrykt speciale, Århus Universitet, Geografisk Institut 1976.
2. Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt, Bygd 1983, side 39–44.
3. Finn Stendal Pedersen: Fynsk landbrugs vilkår 1682, Odense universitetsforlag 1985. Positive vurderinger af b/h kan findes s. 57, 71, 77, 78, 185, 328, 330, 339, mens han på side 11, 43, 46 og 329 udtrykker usikkerhed omkring oplysningerne.

og at de desuden er baseret på en forskellig praksis i de enkelte opmålingskommissioner. Den skiftende praksis i landets forskellige dele fik senere som konsekvens, at centraladministrationen, da den i 1684 opdagede miseren, måtte igang med et større lappearbejde, hvorunder man reelt valgte at se helt bort fra de oprindeligt indsamlede oplysninger/takseringer af agerjordens brug og hvile.

Min opfattelse ligger på linie med Karl Erik Frandsen – og det var jo også det store problem i 1680erne – at matriklen er alt for mangfoldig til at der kan sættes helt så firkantede etiketter på tingene som Finn Stendal Petersen prøver at gøre det.

Skal vi derfor behandle og vurdere brug og hvile oplysningerne i matriklen må det ske på en række niveauer.

1) Det generelle problem ved mange af oplysningerne, herunder b/h, i Matriklens markbøger er, at det ofte er vanskeligt at skelne mellem hvad der er beskrivelser af virkelige forhold, fejlagtige oplysninger og/eller vurderinger/takseringer af nogle iagttagne produktionsgoder. Matriklens udgangspunkt er der vist ikke stor uenighed om. I Knud Thotts oprindelige forslag fra 1680 til en jordvurdering skulle beskatningsgrundlaget primært være den jord som bønderne havde i brug, mens der skulle ses bort fra den jord, der lå i hvile og ikke gav andet udbytte end græsning og høslet. Det var også grundsubstansen i de forordninger der blev udstedt til medarbejderne ved matrikuleringsarbejderne i 1681–83.

Men virkeligheden var en anden end den der blev udtænkt i regeringskontorerne i København. Ordren om, at der skulle gives oplysning om agerjordens brug, har man rundt om i landet haft mange gode grunde til at omgå, for vi danskere har vist aldrig brudt os særligt meget om at betale skat. Bønderne var derfor varsomme eller endog løgnagtige med de oplysninger, de gav til opmålings- og takseringspersonalet. Derudover var der en masse fortolkningsmuligheder for konduktør, taksermænd og bønder p.g.a. de uklare instrukser. Var det brugen i et *normalt* år, der

skulle registreres (og hvem har forresten nogensinde hørt om et normalt år i landbruket!!), den *aktuelle* brug i årene omkring 1681, 1682 eller 1683, den *sædvanlige* brug af jorden eller den måde jorden *burde anvendes på*, hvis der var ideelle forhold (f.eks. at bonden var mellem 30 og 40 år, der var et komplet husdyrhold, ingen krige for nylig, en venlig og langmodig godsejer) o.s.v.?

2) På næste niveau gælder der følgende konstatering, nemlig at b/h oplysningerne optræder på forskellig vis i de 14 opmålingskommissioners markbøger. På øerne har nogle kommissioner generelt kun givet oplysninger om b/h for vangene som helhed (f.eks. Odense kommissionen), andre kommissioner har derimod givet meget differentierede oplysninger om de enkelte fald. I de jyske markbøger har vi normalt angivet b/h på to niveauer – en grov, der omfatter det samlede dyrkningssystem (rotationen) og en finere, der omfatter fald eller dele af fald. Der er altså regionale forskelle i fortolkningen og udførelsen af instrukserne.

3) Dernæst gælder det spørgsmålet om hvem der har angivet b/h oplysningerne:

a) Er det alene bønderne, der har givet disse, som Finn Stendal Petersen anfører⁴ og som de efterfølgende citater fra Vendsyssel- og Koldinghuskommissionens protokoller antyder. Hvis det er det tilfældet afspejler b/h opgivelserne lokale forhold, naturligvis med alle forbehold for svigagtige eller misforståede oplysninger.

b) Eller var det takserbondens/konduktørens opgave, i samarbejde med de lokale bønder, at nå frem til disse. Oplysningerne om b/h for faldene er normalt skrevet ind i faldbeskrivelserne, der indeholder en vurdering af jorden, en beskrivelse af jordbunden, rækkefølgen af sædskiftets afgrøder og endelig hviletidens længde. Der er her tale om en blanding af oplysninger, hvor man går fra beskrivelse til taksering – men hvor begynder det ene og slutter det andet og har de indblandede personer altid kunnet holde tingene adskilt.

4) Dernæst kommer spørgsmålet om på

4. Finn Stendal Pedersen, op.cit, side 24 og 34.

hvilket niveau, vi ønsker at bedømme b/h oplysningerne. Gælder det de talrige enkeltoplysninger på fald-niveau, må nogle af disse være korrekte (specielt de der angiver den mest intensive udnyttelse), da de jo passer fint ind i de dyrkningssystemer, som vi alle kender, 2/1 for trevangsbruget, 4/ for et græsmarksbrug o.s.v. Usikkerheden opstår når der optræder oplysninger om hviletider, som dårligt lader sig forene med et fast vangsystem. Vælger vi derimod at vurdere b/h oplysningerne for faldene samlet, vil det i det følgende blive påvist, at de giver et yderst fejlagtigt billede af dyrkningssystemernes intensitet.

5) Endelig må komme spørgsmålet om hvordan og til hvad vi vil anvende b/h oplysningerne. Skal de bruges til at bestemme bredt definerede dyrkningssystemer, er de anvendelige, for om rotationen i et græsmarksbrug var 4/4 eller 3/5 er på mange måder ligegyldigt. Vil vi derimod gå tæt på, for at se på de finere varianter og grænsetilfældene i dyrkningssystemerne er de problematiske at anvende. De kan også, med forbehold, bruges til at få indtryk af dyrkingsintensiteten i de forskellige dele af bymarkerne. Vil vi derimod anvende dem systematisk til sammenligninger af f.eks. skattetryk eller lignende på landsby, landsdel eller landsdækkende basis bliver de problematiske, for »fejlen« på b/h oplysningerne synes at svinge meget fra landsby til landsby.

Spørgsmålet om udnyttelsen af ressourcerne blev rettet til et landbrug, som man får indtryk af var og måtte være enormt fleksibelt. Undersøgelser af traditionelle dyrkningssystemer viser, at bønderne i f.eks. Afrika eller i Middelhavsområdet alle steder forsøgte at sikre deres eksistens på længere sigt ved at ophobe reserver, tilså større arealer end nødvendigt og ellers tilrettelægge produktionen på en sådan måde at de kunne overleve de dårlige år, som de vidste kom med mellemrum⁵. Noget tilsvarende må have været til-

fældet i Danmark og det gjaldt om at passe på livsforsikringen, når statsmagten drog ud i landet for at finde nye skatteobjekter.

I forbindelse med matrikuleringen i det jyske område har vi bevaret en række kopiprotokoller, som de enkelte opmålingskommissioner førte over deres korrespondance i sommeren 1683⁶. De må anses for at være gode kilder til en beskrivelse af, hvordan det løbende arbejde blev grebet an.

I Koldinghuskommissionens protokol gives 5. maj 1683 følgende instruks til ingeniøren (d.v.s. den person, der havde opsyn med de enkelte konduktører, der foretog det egentlige arbejde i marken med at opmåle m.m.).

»... Så som fornemmes at bønderne på de fleste steder angiver deres jord, som den skulle (skal vel læses som huille) udi 4, 5 á 6 år, så ville han derfor tilholde Conducteurerne, rigtigt at antegne på et hvert sted, *hvor mange fald jord det finder besæet og pløjet og det lige med den jord som ligger i fellit, hvorefter så kan gøres overslag, hvor meget årligen ligger ude*, dog hvor særjord opbrydes udi skov eller heden ej dermed meent ...« (min fremhævning).

Princippet er også angivet i en efterfølgende memorial til ingeniøren af 19. maj 1683.

»2. *Hvad slags sæd et hvert fald årligen besæes med, fra den tid den indtages og til udsløb* og give det under deres hænder beskrevet. For det tredie, at konduktørerne og *ville selv efterse på marken om bønderne det ret angiver*, hvis ikke de giver det til kende at de kan vorde straffede, så vel som taxermanden findes utro og ej retteligen vil taxere jorden«.

I Vendsysselkommissionens protokol finder vi lignende forhold omtalt i en indberetning til rentemesteren Peder Brandt af 15. maj 1683.

»... gives ydmygst til kende, at her til dags haver her været stor ulighed ved kommissionen både med taxermændene på jorden og engene, så og bøndernes angivende med jordens hvile, at de ej følger den yderste sandhed, i hvor vel vi dem hårdeligen der til hol-

5. History Today, juli 1986, side 35-43.

6. Breve, Dokumenter og Akter vedk. Landmålingskommissionen til den nye Matrikels Indrettelse, RA, Rtk. 312.4-5.

Figur 1. Landudnyttelsen for en række landsbyer i Midtjylland i 1683.

	1	2	3	4
Haarmark, Kolby sogn*	47	50	22	50
2-vangsbrug, 1/1, 348 td. land.				
Bjergager by og sogn*	61	66	38	66
3-trevangsbrug med hjælpemark, 2/1, 354 td. land.				
Søby, Gosmer og Gylling sogne*	64	66	40	66
3-vangsbrug, 2/1, 249 td. land.				
Elbæk, Gangsted sogn*	59	50	27	66
»3-marksbrug«, 3/3?, 178 td. land.				
Bjødstrup, Ousted sogn*	70	49	30	60
græsmarksbrug, 3/2, 121 td. land.				
Ejer, Ousted sogn*	48	31	35	60
græsmarksbrug, 3/2, 488 td. land.				
Num by og sogn*	42	42	32	38–50
græsmarksbrug, 3/2, 664 td. land.				
Trebjærg, Hvirring sogn	41	–	38	50
græsmarksbrug, 3/2, 129 td. land.			(34)**	
Haarup, Føvling sogn	57	–	23	50
græsmarksbrug, 3/6, 198 td. land.				
Addit, Sdr. Vissing sogn*	59	36	45	60
græsmarksbrug, 3/3, 286 td. land.				
Gundesbøl, Oddum sogn	60	–	42	38–43
Bølling Sønderby, Bølling sogn	43	–	45	33–56
græsmarksbrug, 5/5, 64 td. land				
Vester Venner, Velling sogn	97	89	89	100
alsædsbrug, årlig, 27 td. land.				

1. % af bymarken, der var besået efter oplysninger om virkelig brug.

2. % af bymarken, der var besået efter opmålingsprotokollens indledningsbeskrivelse.

3. % af bymarken, der var besået efter opmålingsprotokollens faldbeskrivelser.

4. % af bymarken, der var besået efter beskrivelsen i Modelbogen.

* opmålt af Hans Mortensen.

** oprindelige taxering af agerjorden inden revision af herredsfogeden og de 8 takserbønder.

der og efter er forårsaget at skrive præsterne til som af hos følgende kan sees, *men som vi haver ladet opføre jordens sæd som den nu findes besæet med og der af kan mærke jorden hvile og dyrkning*, og ellers i alle måder følger instruksen, af taxermændene taxere jorden og beskriver dens kvaliteter, så ved jorden ikke nu retteligen kan ske nogen underslæb ...«.

De tre uddrag fra kommissionsprotokollerne viser to centrale forhold, for det første, at begge kommissioner havde problemer med at få de ønskede oplysninger fra bønderne om deres agerlands (relle) b/h. Dernæst, at man begge steder gav konduktørerne besked på, at de som kontrol af bøndernes oplysninger

skulle registrere agerlandets virkelige brug i 1683. Hvordan disse oplysninger er blevet anvendt i 1683 og årene der efter er endnu uafklaret. Men oplysningerne om agerlandets virkelige brug i 1683 er dog stadig bevaret i en række jyske markbøger, og vi kan derfor benytte dem til en kontrol af matriklens øvrige oplysninger om brugen af agerlandet.

Jess Mou Andersen har i sit speciale fra 1975 undersøgt dyrkningssystemerne i Øster/Vester Hanherred⁷. Hans undersøgelse viser, at faldoplysningerne om b/h ligger markant under den brug, man kan konstatere ud fra oplysningerne om den virkelige brug af ag-

7. Jess Mou Andersen: Landudnyttelse og driftssystemer i udvalgte områder i Hanherrederne omkring 1700. Utrykt speciale, Århus Universitet, Geografisk Institut 1975, side 114–126.

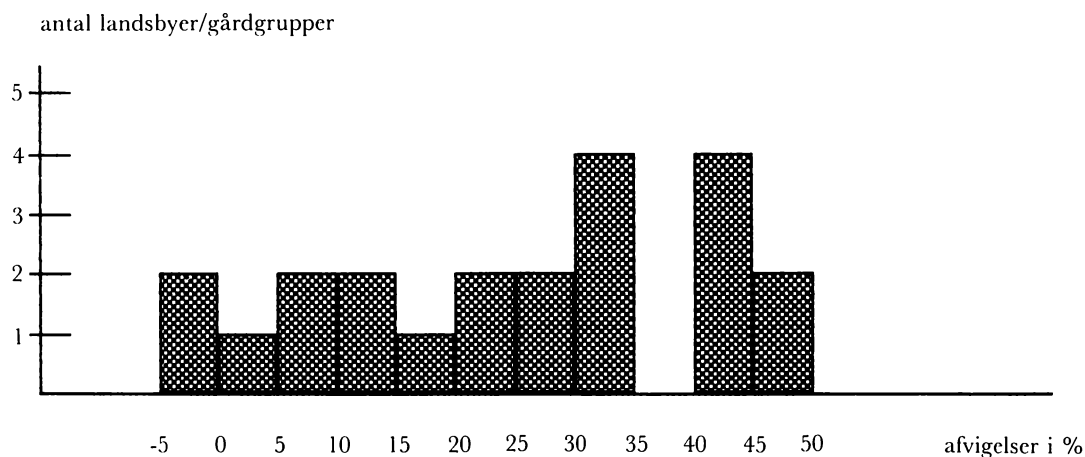

Fig. 2. »Fejlen« på brug- og hvileoplysningerne i forhold til den reelle udnyttelse af agerjorden i 1683 for en række landsbyer/gårdgrupper i Hanherrederne.

Kilde: Jess Mou Andersen: »Landudnyttelse og driftsystemer i udvalgte områder i Hanherrederne omkring 1700« speciale s. 125.

rene, som Vendsysselkommissionen beordrede gennemført.

En løs gennemgang af det jyske område viser, at vi mere eller mindre detaljeret, kan finde oplysninger om agerlandets virkelige brug i mindst 5 af de 7 opmålingsdistrikter.

I mit undersøgelsesområde, der strækker sig som et ca. 20 km bredt bælte tværs over Jylland mellem Horsens og Skanderborg, optræder oplysningerne om virkelig brug dog yderst sparsomt. Kun én konduktør har næsten systematisk, gennem hele opmålingsforløbet, omhyggeligt registreret brugen af de enkelte fald i markerne. Intet tyder på at oplysningerne er angivet som resultat af en instruks fra Skanderborgkommissionen, da kun en enkelt af de 25 øvrige konduktører, Emmanuel Hoffmann, giver lignende oplysninger⁸. Hvorfor konduktør Hans Mortensen besluttede sig til at medtage oplysningerne om agerlandets virkelige brug kan vi kun gisne om. Gennem de bevarede opmålingsprotokoller får vi indtryk af, at han sammen med sin skriver udgjorde et meget omhyggeligt, velfungerende opmålingsteam, i modsæt-

ning til en del andre måleteams, der efter markbøgerne at dømme og efter Koldinghuskommissionens vurdering, ikke var særlig nøjagtige og omhyggelige med deres arbejde⁹.

Det er kun muligt at rekonstruere to af Hans Mortensens landsbyer, nemlig Søby og Haarmark¹⁰. Herigennem kan vi få et rumligt billede af landudnyttelsen i 1683. For de andre må vi nøjes med at angive oplysningerne på anden vis, nemlig ved at beregne hvor stor en del af markerne, der har været besæet med forskellige afgrøder eller lå i hvile. Når oplysningerne om den virkelige brug i Hans Mortensens byer skal kvantificeres opstår der dog et problem, idet oplysningerne kun er opgivet for hele fald. Der kan f.eks. stå følgende beskrivelse ved et fald:

»Såed med blandkorn og havre, noget ligger i bareagre«

eller

»Såed med byg, blandkorn og havre«

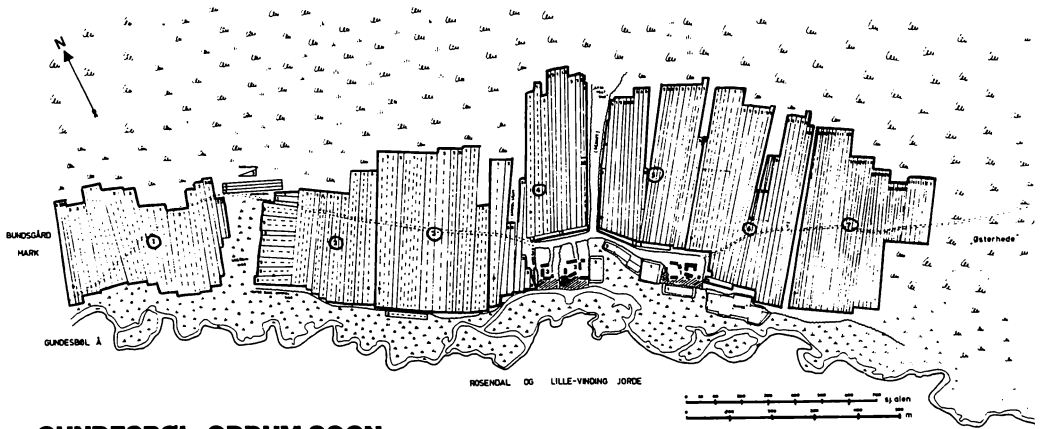
eller

»Såed med nogen havre og boghvede, den største del ligger bareagre«

8. Den rekonstruerede landsby, med landudnyttelsen i 1683 er gengivet i en artikel i Fortid og Nutid, 1977 s. 26.

9. RA, Rtk. 312.4-5.

10. Rekonstruerede kort er gengivet hos Karl-Erik Frandsen, op.cit, side 94.

GUNDESBØL, ODDUM SOGN

<p>Byens markssystem rekonstrueret efter Markbog nr. 860, Chr 5s Matrikel og Matrikelkort (OII) fra 1786. Kortet rekonstrueret i målestok 1:4000.</p> <p>Fald, opdelt i opmålingsenheder, der kan bestå af en eller flere agre, angivet med stiplede linier. De små tal henviser til gårdens nummer efter markbogen.</p> <p>Gårde og tofter, form og beliggenhed efter matrikelkortet fra 1786.</p> <p>Udyrkede områder: x eng og mose, hede, vej</p> <p>Det sandsynlige forløb af byens digesystem efter markbog og matrikelkort.</p> <p>► Opmålingsretning.</p>	<p>Tagternes navne og landudnyttelsen i 1683</p> <p>① 1. tægt Vester Tægt — grønagre</p> <p>② 2. " Skiarsig Tægt — grønagre</p> <p>③ 3. " Vester Eng Tægt — rug</p> <p>④ 4. " Krag Tægt — grønagre</p> <p>⑤ 5. " Gyd Tægt — byg</p> <p>⑥ 6. " Lang Ager Tægt — rug</p> <p>⑦ 7. " Gammel Jord Tægt — rug og boghvede</p>
---	---

Fig. 3. Rekonstrueret agersystem og landudnyttelsen for Gundesbøl, Oddum sogn 1683.

Efter bedste skøn har jeg fordelt faldenes arealer efter den angivne udnyttelse. Metoden bygger på et skøn, men da der for nogle landsbyer ikke skal foretages ret mange, mener jeg at den kan forsvares. Fejlmulighederne er mindst, hvis vi nøjes med at se på hvor stor en andel af bymarken der var besået og hvor stor en andel der lå i hvile. Jeg har dog også fundet nogle få byer i mit undersøgelsesområde, hvor landudnyttelsen er angivet på en måde, så vi kan beregne andelen der var i brug på helt præcis vis. Se fig. 1.

Oplysningerne om den virkelige brug kan nu sammenholdes med den brug man kan regne sig frem til, ved at se på faldenes normale oplysninger om b/h. I fig. 1 er desuden

beregnet b/h andelen ud fra oplysningerne om brugen af bymarkerne i opmålingsprotokollernes indledningsbeskrivelser. Endelig er der lavet en beregning ud fra de oplysninger vi finder om b/h i Modelbøgerne. Modelbøgerne var de »hurtigtaksationer«, man i 1686 greb til, da hele matrikuleringsarbejdet var ved at strande, på grund af de fejlagtige oplysninger om b/h i de regulære opmålingsprotokoller.

Skemaets talmateriale giver, selv om der kun er tale om få landsbyer et tydeligt billede af hvor fejlagtige opmålingsprotokollernes b/h oplysninger på faldniveau er. Resultatet understøttes af Jess Mou Andersens undersøgelse af 22 landsbyer/gårdgrupper i Han-

Fig. 4. Landudnyttelsen i Gundesbøl, Oddum sogn i 1683.

*Byg	13,1 td. land eller	13% af bymarkens areal
*Rug	41,1 td. land eller	39% af bymarkens areal
*Boghvede	7,8 td. land eller	8% af bymarkens areal
*Grønagre	40,0 td. land eller	38% af bymarkens areal
*Uoplyst	2,1 td. land eller	2% af bymarkens areal

* ca. tal, idet jeg har delt den 7. tægt, der var sået med både rug og boghvede i to lige store dele.

Fig. 5. Faldbeskrivelsernes oplysninger om udnyttelsen af jorden.

	1	2
Skarp rugjord, 3/4, BH eller B -R -R	99,5 td. land	42,7 td. land
Ond rugjord, 2/5, BH -R	2,7	0,8
M.m. havrejord, 3/4, BH -R -R	0,5	0,2
M.m. havrejord, 2/5, H -H	0,2	0,1
Ond havrejord, 2/8-10, H -H	0,2	–
Ond havrejord, 2/10-12, H -H	1,0	0,1
I alt	104,1 td. land	43,9 td. land

1) det areal de forskellige boniteringer og b/h tider dækker over.

2) det areal der skulle være besået et tilfældigt år, hvis oplysningerne om b/h er rigtige.

herrederne¹¹. Han arbejder i sin analyse med forskellen mellem det antal agre, der reelt var i brug og det antal der burde være inden efter faldbeskrivelsernes oplysninger om b/h. De anførte afvigelser i fig. 2 er beregnet i forhold til det samlede antal agre i hele landsbyen. Sættes afvigelserne ind i et fordelingsdiagram (fig. 2) kan man få indtryk af deres omfang og spredning.

Det er muligt at Hanherredernes reelt meget intensive landbrug har været en medvirkende årsag til de yderst fejlagtige oplysninger om b/h som vi her kan konstatere.

Når det gælder oplysningerne om b/h i opmålingsprotokollernes indledningsbeskrivelser viser fig. 1, at de ligger en hel del tættere på den virkelige udnyttelse. Fig. 1 antyder også, at fejlene tilsyneladende er uafhængige af det beskrevne dyrkningssystem og den viser endelig, at Modelbøgerne (de jyske) tilsyneladende er de mest troværdige dele af matriklen, dog med en vis tendens til at udnyttelsen af jorden overvurderes. De jyske kommissioner, der i 1686 foretog dette arbejde må derfor have taget ved lære af de erfaringer om dyrkningssystemer m.m., som man havde indhentet i 1683. Samtidig var de dårligst arbejdende jyske kommissioner blevet luget bort.

Til udbygning af materialet i fig. 1 følger en kort gennemgang af den lille landsby Gundelbøl, Oddum sogn, Nørre herred. Fig. 3 viser rekonstruktionen af marksystemet på basis af markbogen fra 1683 og et matrikelkort fra

1786. De 3 »gårdes« (med i alt 6 fæstere) dyrkningssystem bestod af 7 tægter, der hver bestod af et enkelt nummereret fald. I opmålingsprotokollens indledning er der ved oprensningen af tægternes navne bemærket, hvad de »dette aar« blev udnyttet til. Går vi ud fra at oplysningerne er korrekte, plus at større eller mindre dele af de besåede tægter ikke har ligget i hvile, får vi følgende tal for landudnyttelsen i byen. (Se fig. 4).

Beregningerne viser, at ca. 60% af byens samlede agerjord var besået i 1683, mens ca. 40% lå hen som grønagre d.v.s. i hvile.

Går vi dernæst over til at se på oplysningerne om brug og hvile i opmålingsprotokollens faldbeskrivelser, finder vi følgende oplysninger om brug og hvile, plus takseringen af agerjorden. (Se fig. 5).

Det er værd at bemærke, at angivelserne af brug og hvile for de bedre dele af agerjorden (den skarpe rugjord) angiver en 7-årig rotation $\frac{3}{4}$ eller $\frac{2}{3}$, noget der tilsyneladende harmonerer fint med antallet af tægter. Der må dog være noget galt, for den virkelige brug af jorden antyder, at ca. 60% af arealet var besået i 1683 og ikke kun de ca. 42% som faldbeskrivelsernes brug og hvile angiver. Med en vis forsigtighed kan vi ud fra oplysningerne om virkelig brug af tægterne antyde, at byen måske har haft følgende aktuelle rotation: 1. år: byg – 2. år: boghvede eller rug – 3. år: rug – 4. år: rug – efterfulgt af 3 års hvile. Modelbogen giver ingen særlig hjælp, idet den blot gengiver oplysninger fra opmålingsprotokollen:

11. Jess Mou Andersen, op.cit., side 125.

»Dens jord saaes med en kierv byg, 2 kierre rug, hviler 4 af 5 aar«. —, men mon Modelbogskommissionen nogensinde har besøgt disse gårde for at registrere systemet og vurdere de tilliggende arealer?

Vi har derfor, måske temmelig overraskende, haft et ganske intensivt dyrkningssystem langs denne vestjyske ådal, vel baseret på høsletarealerne langs åen og hederne nord for byen.

At andre end kommissærerne har haft indtryk af at b/h oplysningerne var misvisende, kan vi også få indtryk af gennem nogle opmålingsprotokoller fra Nim herred, Stjernholms amt. Her har herredsfogeden og de 8 takserbønder, der reelt var sat til at taksere eng, skov og græsning, åbenbart blandet sig direkte i faldbeskrivelsernes oplysninger om udnyttelsen af jorden. Et par eksempler viser omfanget af disse rettelse. I Vrønding, Tandrup sogn var den oprindelige beskrivelse for det tredje fald i Søndermarken: »Jorden består af grå muld og grus med rød ler, taxeret for middelmådig bygjord, hviler 5 år, såes 3 år med byg, rug og havre, var besået med byg«. I marginen er der så tilføjet. »Efter erfaring af de 8 mænds beretning, hviler 2 år, såes 4 år med byg, rug og 2 år havre«. I Trebjærg, Hvirring sogn skrives der om den 3. års indtægt. »Taxeret for middelmådig rugjord af rød sand, gruset jord med lidet ringe muld, såes 3 år, 1. år med boghvede, 2. år rug, 3. år med havre, hviler i 5 år, er ubesået«. I marginen er tilføjet: »Efter Herredsfogedens forretning tillige med de otte mænd, kan denne jord ikkun hvile udi 2 år«. Da der er oplysninger om virkelig brug for landsbyen er det muligt at regne på hvad rettelserne har betydet for b/h forholdet:

Virkelige brugsforhold	47% besået
Faldbeskrivelsernes oplysninger	34% besået
Faldbeskrivelsernes oplysninger med rettelse	38% besået

Rettelserne har altså bragt faldbeskrivelserne nærmere de reelle brugsforhold, men der mangler dog stadig et godt stykke vej. At det har været svært for konduktørerne i landsbyen at gennemskue dyrkningssystemet kan

forklares ud fra den noget forvirrende opdeling af bymarken. Den bestod af 2 marker, hvoraf den ene kun omfattede 12% af det totale agerland, mens den anden omfattede 80%. De to marker var dernæst inddelt i i alt 10 årsindtægter af stærkt varierende størrelse med 3 i den lille mark og 7 i den store. Inddelingen havde tilsyneladende intet med en 10-årig rotation at gøre.

Jeg har ikke undersøgt markbøgerne fra Øerne, men tilsyneladende findes der heri ikke oplysninger om virkelig brug, der kan anvendes til kontrol af b/h. De manglende oplysninger om virke og brug på øerne skyldes sikkert ikke, at fynboerne og sjællænderne var mere pålidelige eller troværdige med deres opgivelser til skattemyndighederne end jyderne. Derimod er det muligt, at de mere regulerede dyrkningssystemer på øerne gav færre muligheder for svig end de meget løse, som f.eks. fandtes i Hanherrederne. Jeg tror dog ikke, at der generelt er markante forskelle på troværdigheden af b/h oplysninger på Øerne og dem, vi finder i Jylland, selv om alt tyder på at nogle kommissioner har haft bedre styr på tingene end andre. Den jyske opmåling var sidste del af projektet, hvor de indhentede erfaringer fra 1681 og 1682 kunne anvendes. Det meget tidlige tidspunkt – midten af maj måned – hvor de to omtalte kommissioner beslutter, at der skal registreres virkelig brug, kan være foranlediget af dårlige erfaringer fra arbejdet i 1682, selv om begge kommissioner giver de genstridige jyske bønder skylden!

Man kan også få den tanke, at dele af matrikuleringsfadæsen skyldtes ukendskab til de forskellige danske dyrkningssystemer. Knud Thott havde formentlig sine landbrugserfaringer, og under alle omstændigheder sine matrikulerings erfaringer fra Skåne, hvor vi specielt i den sydlige del, fandt et reguleret, godsejerovervåget, intensivt vangedyrkningssystem med vangelag, på linie med de vi i store træk finder på øerne. I det intensive vangesystem på gode, lerede morænejorder har der sikkert kun været få afvigelser på faldenes b/h fra vangernes almindelige rotation; vel overvejende i de egentlige udjorde, der fik mere end et års hvile. I et sådant

system, kunne man rimelig klart danne sig et billede af hvor stor en andel af agerlandet, der årligt var besået.

Går vi over og ser på f.eks. græsmarksbruget i Jylland kan følgende beskrivelse af dyrkningssystemet i Ejer by, Ousted sogn antyde, hvor sammensat og kompliceret dette kunne se ud.

Beskrivelsen findes i en af konduktør Hans Mortensens opmålingsprotokoller, med en detaljeringsgrad, der må betegnes som ekstraordinær. Den afspejler sikkert karakteristiske træk ved det jyske græsmarksbrug, der lå på grænsen mellem et system med tægter og et system uden faste tægter (d.v.s. med eller uden faste dyrkningsenheder eller rotationsenheder).

»Eyer Bye«

»Bestaar af 10 bebygte gaardsteder, nembligen 6 helle gaarde, 2 tredingsgaarde og tuende boelgarde brug, hvor til liger 6 vange som brugis og huiller paa eftershreffne maa-der, item toffter, og som samme bye hafuer mangell for medelst fædrift og høbjergning, der for vangene brugis som følger.

1) Den første vang kaldis Lindberrig Vang, ligendis østen til syndens fra byen, Huilched er saaidt i aar med biug og boghvede. Samme vang saais 3 aar, det første med biug og boghvede, det andet aar med rug, det tredie aar med havre, Hviler igen 3 aar.

2) Den anden vang kaldis Syndervangen, ligger synden for byen, huilchen er saeed i aar den halfuepart med rug den anden halfue deel med hafure, Samme vang saais 3 aar, det første aar med lidit biug og den største dell med boghvede, den andet aar med rug og hafure, det tredie aar med idel hafre, Huiller igen formedelst fædrift og jordens skarphed udi 5 aar.

3) Den tredie vang kaldes Nørre Vang, ligendis norden for byen, Huilchen er saeed i aar med lidit rug meesten parten med hafre, Samme vang saais den ½ part udi tre aar, den første aar med biug og boghvede, den anden aar med lidit rug og den største deel med hafre, den 3. aar med idell hafure, Huiler

igen 4 aar. Den anden halvpart af samme vang saais 2 aar, den første aar med boghvuede, den andet aar med hafure, den anden halfuedell udlegit til fædrift og baareaggre som skal brugis til høbjergning og tyrebed.

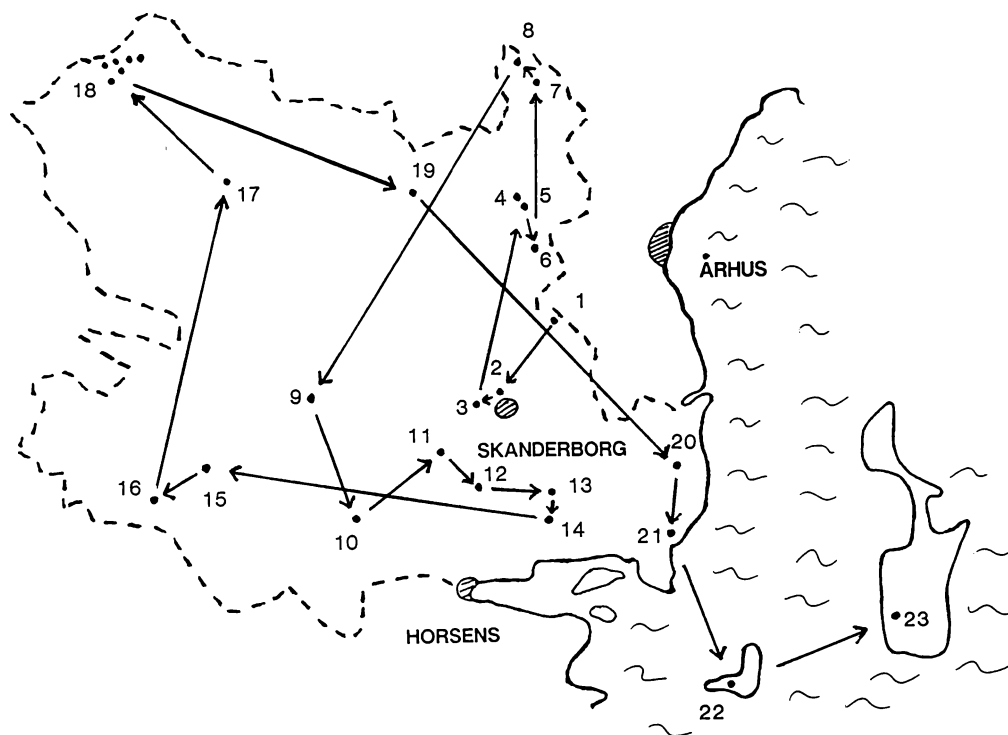
4) Den fjerde vang kaldis Suinholt vang, ligendis sydvest for byen, liger udi aar i fædrift, af samme vang skal den halfuedel nest kommende aar indtagis som brugis i 3 aar, det første aar med biug og boghvuede, det andet aar med rug og lidit hafre, det tredie aar med idell hafre, huiller igen fire aar. Den anden halfuedel af samme vang liger gemenlig til fædrift formedelst gresning og jordens skarphed. Naar som bemeldte den anden halfuedel intagis kand den saais 2 aar, det første aar med boghvuede, den andet aar med hafre, hviller den igen til fædrift i 8 aar.

5) Den fembte vang kaldis Høysvang, ligendis vesten for byen, ligger i aar til fædrift og baareagre som skal brugis til høbjergning og tyrebed, samme vang shal brugis til det samme endnu udi toe aar, siden igien indtagis der af de trej parter som saais 3 aar, dit første aar med biug og boghvuede, den andet aar med rug og lidet hafre det tredie aar igen med idell hafre, huiller igen firre aar, Den fjerde del bliffue gemeenlig ligendis til fædrift, huis den part bliffuer indtagen kan den saais 2 aar første aar med boghvuede, det andet aar med hafre, huiler igen formedelst fædrift og jordens skarphed tolf aar.

6) Den siette vang kaldis Lundsvang, ligendis vesten til norden for byen, Som og i aar ligger i fælid og baareagre, nemblig die trej parter i fælid og den fjerde part deraf i baareagre, som brugis til høbjergning og tyrebed, den samme fjerde dell saais i 3 aar det første aar med biug og boghvuede, det andit aar med rug og hafre, det tredie aar igen med idell hafre, huiller 3 aar, Ded for bemeldte trej parter af denne vang liger gemenlig i fælled og fædrift og naar den bliffuer indtagen kan dit saais 2 aar det første aar med boghvuede det andet aar med hafre, shall siden huile igen formedelst breiner og jordens ringhed udi 20 aar.«

Efter en nærmere analyse af det beskrevne system i specialet, sammenholdt med Hans Mortensen oplysninger om den virkelige

Fig. 6. Det Skanderborgske opmålingsdistrikt. Konduktør Hans Mortensens rute i sommeren 1683.

Oversigt over opmålinger foretaget af konduktør Hans Mortensen i 1683.

1. Dørup	Høring sogn	Hjelmslev herred	24. april – 28. april
2. Skanderborg Ladegård	Skanderup s	Skanderborg birk	30. april – 10. maj
3. Skvat-Mølle	Skanderup s	Skanderborg b	9. maj
4. Terp	Skivholme s	Framlev h	12. maj – 15. maj
5. Terp Mølle	Skivholme s	Framlev h	15. maj
6. Hørslev, Vorgård	Framlev s	Framlev h	18. maj – 25. maj
7. Vivild	Lyngå s	Sabro h	26. maj – 1. juni
8. Svejstrup	Lyngå s	Sabro h	2. juni – 8. juni
9. Addit	Vissing s	Rye b	11. juni – 15. juni
10. Nim	Nim s	Tyrsting h	18. juni – 25. juni
11. Ejer	Ovsted s	Vor h	26. juni – 9. juli
12. Bjødstrup	Ovsted s	Vor h	11. juli – 13. juli
13. Ballebo	Gangsted s	Vor h	14. juli – 20. juli
14. Elbæk	Gangsted s	Vor h	20. juli – 26. juli
15. Boest	Nørre-Snede s	Vrads h	28. juli – 1. august
16. Grættstrup	Nørre-Snede s	Vrads h	2. august – 7. august
17. Serup	Serup s	Hids h	8. august – 16. august
18. Over og Neder Bisballe	Lysgård s	Lysgård h	17. august – 20. august
Nedre Katballe	Lysgård s	Lysgård h	21. august
Over-Testrup	Lysgård s	Lysgård h	22. august
Ballehus	Lysgård s	Lysgård h	23. august
Nedre-Testrup	Lysgård s	Lysgård h	23. august – 24. august
Sjørup	Lysgård s	Lysgård h	27. august – 30. august
19. Lyngby	Sporup s	Gjern h	1. sept. – 7. sept.
20. Bjergager	Bjergager s	Hads h	8. sept. – 19. sept.
21. Søby	Gosmer s	Hads h	20. sept. – 28. sept.
22. Endelave Land	Endelave s	Hads h	3. okt. –
23. Haarmark	Kolby s	Samsø	10. okt. – 31. okt.

brug, må jeg dog komme til den konklusion, at den meget udførlige indledningsbeskrivelse ikke kan være korrekt. Uklarhederne er måske opstået, fordi der ikke fandtes en klar sammenhæng mellem antallet af vange og den rotation man anvendte i landsbyen. Årsagen til dette var tilsyneladende, at landsbyens dyrkningssystem var under pres, som det omtales i indledningsbeskrivelsen. Modelbogen kommer sandsynligvis sandheden noget nærmere, når den skriver:

»Jorden udi dette sogn bruges gemenlig udi 3 år, 1. år med boghvede eller byg, 2. år med rug og 3. år med havre, hviler 2 år«.

Når vi skal vurdere matrikuleringsarbejdet kan det iøvrigt være tankevækkende at se lidt på deltagernes arbejdsvilkår.

Den enkelte konduktør blev sat på en omfattende opgave, hvis han skulle gennemskue det store antal dyrkningssystemer, han eksempelvis kunne møde i det midtjyske område. I løbet af sommeren 1683 opmålte Hans Mortensen 27 landsbyer, ladegårde, møller eller enestegårde med mere eller mindre klare udgaver af dyrkningssystemerne: tovangsbrug, trevangsbrug, græsmarksbrug med tægter og græsmarksbrug uden tægter. Normalt tog det en uges tid at opmåle en mellemstor landsby, mens de større kunne tage op mod 3 uger, når man som Hans Mortensen ofte var ene mand på opgaven. Der har derfor været tid for konduktør/skriver til at søge oplysninger om dyrkningssystemet, men det har været underordnet deres primære opmålings- og vurderingsopgaver. Hans Mortensen arbejdede fra 24. april til 31. oktober, vel uden andre pauser end søndage og eventuel transporttid fra et område til et andet.

Konduktørens nærmeste medarbejder var, ud over den fast tilknyttede skriver, takserbønderne. De blev udpeget herredsvis og derefter tilknyttet en konduktør. Fremgangsmåden betyder at mindst 13 takserbønder har arbejdet sammen med Hans Mortensen ved den vigtige beskrivelse og taksering af agerjorden. Konduktøren var sikkert den uvildige part i dette, mens den arme taxerbonde ikke har kunnet tillade sig at træde alt for mange af sine kolleger over tærne ved at fare alt for

hårdt frem – så hellere risikere nogle dage på vand og brød for vrangvillighed.

Jeg kan derfor kun tilslutte mig Karl-Erik Frandsens fremstilling i Fortid & Nutid artiklen 1986, om at embedsmændene i Rentekammeret + Kammerkollegiet først sent opdagede, at der var noget galt med hele arbejdet – på trods af f.eks. indberetningen fra Vendsysselkomm. af 15. maj 1683. Men i den enevældige, administrative ånd kunne det ikke være systemet, der var noget galt med, men derimod de uforstandige undersætter – primært bønderne, men vel også taxerbønderne, konduktøren og måske kommissærerne.

Konstateringen af de fejlagtige oplysninger om faldangivelsernes b/h tider er af betydning. Ved klassifikation af dyrkningssystemer må og kan man kun anvende forholdsvis brede og løse klassifikationsrammer, mens der naturligvis opstår en del problemer, hvis man vil danne sig indtryk af forskellige områders økonomiske og økologiske rammer med mere præcise, statistiske metoder.

Der ligger dog stadig meget stof i matriklen til belysning af dansk landbrug i 1600-tallet, dels gennem lands- og landsdelsdækkende undersøgelser, men måske specielt gennem regionale undersøgelser. Det jyske område er efter min mening nok det mest spændende, idet vi her finder de mest forskelligartede landbrugssystemer under stærkt varierende fysiske forhold, plus en indblanding af andre faktorer, der har haft indflydelse på bøndernes valg af landbrugsstrategi. I en tid, hvor der tales om at (gen-)skabe en »bæredygtig udvikling«, kan der måske være erfaringer at hente i studiet af danske landbrugssystemer i tiden inden den kraftige teknologiske udvikling satte ind fra 1700-tallets midte.

Skulle jeg skitsere indholdet af det jubilæumsskrift, man burde have lavet til 300 års jubilæet, blev det en samlet gennemgang af hele matrikuleringsarbejdet historie. D.v.s. en gennemgang af forhistorien, at opmålingen i 1681, 1682 på øerne og 1683 i Jylland, en registrering af det involverede personale, hvilke byer de har arbejdet med m.m., dernæst en gennemgang af den proces der førte frem til ansættelsen af det endelige harthorn,

herunder betydningen af klager, Modelbogs-kommissionernes arbejde m.m. Det vil ved denne gennemgang være vigtigt at påpege forskellene i matriklens oplysninger på regionalt plan, hvad angår instrukser og praksis. Kun ved at kende de enkelte kommissioners (eventuelt konduktørers) særpræg, kan vi undgå, at egns- eller landsdækkende registreringer af landbrugstyper, dyrkningssystemer m.m. risikerer at blive en registrering af enkeltkommissioners særpræg. Hvem ved om

der ikke ligger større udfordringer for den fremtidige forskning ved at arbejde med 14 regionale matrikler (med op imod 1900 selvstændige markbøger og vel 12000–13000 opmålingsprotokoller) og ikke blot én enkelt kongelig matrikel. Den moderne datateknik giver gode muligheder for at behandle matriklen ud fra denne indfaldsvinkel, så vi ikke behøver at fastholde myten om den store, ensartede og landsdækkende matrikel.

Debat

Claus Bjørn:

Dansk historieforskning ved udgangen af 80'erne – en skitse

Med studiestart i 1963 opdager man med en svag fornemmelse af ubehag, at man har været i faget historie i mere end et kvart århundrede. Og at der er gået mere end tyve år siden man offentliggjorde sine første ting.

Faget historie – historieforskningen – i Danmark har i dette tidsrum gennemløbet en markant udvikling. Som det centrale heri kan man pege på en forandring fra en få-strengethed til en betydelig mangfoldighed. »Historie« er som faglig disciplin langt mere omfattende og sammensat ved udgangen af 80'erne end ved indgangen til 60'erne. I det følgende skal jeg prøve at belyse denne udvikling, der kan følges på flere niveauer.

Da jeg begyndte at læse historie ved Københavns Universitet kunne man endnu iagttagelse omridset af den klassiske københavnske universitære »historie« opbygget omkring indehaverne af de historiske professorater med de traditionelle selskaber og foreninger tilknyttet og med Historisk Tidsskrift som fagets organ. Astrid Friis fratrådte netop i 1963 og Aksel E. Christensen var fra da af den, der »var« faget historie.

Naturligvis var denne struktur allerede da udfordret ved eksistensen af Århus Universitet. Nyere dansk historie havde her hos Troels Fink fået en stærkere markeret position, og i samspillet med Vagn Dybdahl på Erhvervsarkivet var det i Århus, at 1800- og 1900-tallets økonomiske og sociale historie – igen særlig den danske – blev dyrket. Jyske Samlinger under Dybdahls redaktion havde da placeret sig afgørende som det centrale historiske tidsskrift for dansk historie efter år 1800.

I de forløbne år er denne tendens fortsat. Hvis faget for blot nogle generationer tilbage uomtvistet var de klassiske tre professorer i København, så er det nu en række centre med eller uden professorer som vimpler. Århus' emancipation fra København var snart en

fuldbyrdet kendsgerning, og hertil kom siden Odense, der fik sin faglige identitet, udtrykt f.eks. i Hans Chr. Johansens og hans elevs arbejde med historisk demografi. De seneste tilkomne som Roskilde og Ålborg har ikke helt fået den selvstændige profil – og hvad AUC angår, så er historie jo nu ausradiert.

Det er en bemærkelsesværdig ting ved det danske universitetssystem, at institutionerne ikke blot formelt er, men også ser sig selv som ligestillede i henseende til fagligt niveau. I Storbritannien er det trods alle forandringer fortsat kandidater fra Oxford og Cambridge, der dominerer på alle de øvrige universiteter.

Herhjemme foretrækker man ved de desværre kun alt for få nyansættelser i København sine egne – i Århus og Odense nøjagtig det samme.

Men flerstrengetheden er ikke blot et resultat af flere universiteter, men også af en udvikling i faget selv. Altgennemtrængende var naturligvis de gennembrud for den marxistiske historieopfattelse, der fandt sted – ikke i 1968 – men snarere i årene fra 1972. Det skabte i Århus og København en struktur i strukturen – et alternativt fagligt hieraki. Her var og er der endnu tildels en forskel på København og Århus. Mens man i det store og hele levede med hinanden i København, så var det ikke tilfældigt, at begrebet »front« hørte hjemme i Århus. På en vis afstand må det være tilladeligt at konstatere, at ansættelser og bedømmelser m.v. i det århusianske i en årrække var en moderniseret opfølgning af den klassiske Århus-historie: »Er De socialdemokrat – ja eller nej?« Det hører til et spændende kapitel i vor nyeste historiografi (og gælder iøvrigt også andre fag) at få klarlagt, hvorfor København i så mange situationer indkorporerede oprøret, mens det i Århus blev til en bitter skyttegravskrig, hvis intensitet og omkostninger ikke gav Verdun meget efter.

Der var marxistisk historieforskning herhjemme også før 1972. Albert Olsen var renlivet socialist, og senere repræsenterede folk som Gottlieb Japsen og Richard Willerslev en

materialistisk historieopfattelse. Men det marxistiske gennembrud i begyndelsen af 1970'erne udsprængte sig fra den historiske akademiske tradition i mere end en forstand – det var en ny opfattelse af faglig og personlig/politisk stil og virksomhed, Man optrådte, klædte sig, talte og – lod man i det mindste gerne omverdenen forstå – bollede anderledes end borgerdyrene. Det er sider, som er søgt indkredset i Poul Behrendts »Bissen og dul-len«. Og utvivlsomt havde radikaliteten i gennembruddet også en sammenhæng med netop disse forhold. I dette opgør skabtes nye institutioner, tidsskrifter og etableredes faderfigurer – sjældent professorer. I Den jyske historiker har 70'ernes marxistiske gennembrud i dansk historieforskning sat sig som det synes permanente spor.

I et vist omfang kan man se samme forløb i gennembruddet for den kvindehistoriske forskning sidst i 1970'erne.

»Skolehistorien – et forsømt område« – sådan præsenterede Roar Skovmand i den første Årbog for dansk skolehistorie denne publikation, det dertil hørende selskab for skolehistorie, som atter betingedes af det nyoprettede Institut for dansk skolehistorie ved Danmarks Lærerhøjskole. Opdagelsen, kortlægningen og den følgende indtrængen i af historikerne hidtil »forsømte« områder har været en del af mangfoldiggørelsen. Erhvervs-historie, skolehistorie, toldhistorie, søfartens historie, idrættens historie kan nævnes som eksempler på, at historien fra at centrere omkring den politiske og økonomiske historie har underlagt sig nye landområder. Vigtigt i denne sammenhæng har det været, at give de nye områder status, dvs. at man kan erhverve grader på arbejder om f.eks. idræthistorie og (p.t. naturligvis lidt utopisk) opnå videnskabelig ansættelse med kvalifikationer i, hvad der i begyndelsen af 1960'erne var »forsømte områder«.

Lokalhistorien fortjener i kraft af sit omfang (emnemæssigt og stillingsmæssigt) et par linier. Lokalhistorie var ved indgangen af 1960'erne amatørernes felt og betragtet i bedste fald med velvillig nedlædighed (Jeg har et par godbidder fra min egen introduktion til faget i efteråret 1963 til anvendelse med pas-

sende lejligheder!). Her fik disciplinen i løbet af 70'erne og 90'erne en ændret status – samtidig med, at den til dels ændrede karakter. Lokalhistorien blev universitetsfåhig, og tidsskriftet Fortid og Nutid bidrog antagelig fra midten af 1970'erne til denne udvikling.

Denne opdyrkning af hidtil unyttede arealer kunne varetages af såvel marxister som ikke-marxister. Det gør her en forskel, at den fra sidst i 1960'erne stærkt øgede forskning i arbejderbevægelsens og arbejderklassens historie normalt også var udtryk for en marxistisk historieopfattelse med konsekvenser for emnevalg og vurderinger. Og et langt stykke hen ad vejen har den kvindehistoriske forskning været båret af historikere og andre, der personligt aktivt har engageret sig i kvindebevægelsen.

Det hører med til billedet – ikke mindst når det gælder arbejder- og kvindehistorie – at faghistorikernes monopolstilling blev brudt. Det marxistiske gennembrud i 70'erne var tværvidenskabeligt eller rettere: der var tale om en enhedsvidenskab at applicere på historie, litteratur, æstetik osv. Det er formentlig også i mange tilfælde mere dækkende at tale om kvindeforskning end om kvindehistorie, når det gælder praksis og selvforståelse hos en række af de, der har belyse vore formødres historie.

Den marxistiske historieopfattelse stod stærkt herhjemme ved udgangen af 1970'erne – det sås i auditorierne, i publikationerne, i undervisningsmaterialerne og ikke mindst i omverdenens billede af faget, jfr. Erhard Jakobsens jævnlige udfald. Det er for tidligt at opgøre gevinst og tab, og efter anskuelser kan man lægge vægten det ene eller begge steder. Men en indiskutabel landvinding var utvivlsomt den øgede metodisk/teoretisk beskæftigelse og bevidsthed, der fulgte – eller som ihvertfald udviklede sig i et samspil med marxismen. Når den borgerlige historievidenskab reduceredes til ideologi, så afstedkom det en øget interesse for at trænge ind i og afdække denne ideologi. Historieteori og endnu mere historiografien fandt mange dyrkere – og en af fagets store gamle mænd som Erik Arup har fået sit liv og forfatterskab endevendt. Den almindelige bevidsthed om, hvad det var

man foretog sig, blev styrket og man fik stukket begreber i hænderne, der muliggjorde, at man kunne ytre sig om det. Måske er det i et længere perspektiv det marxistiske gennembruds fortjeneste, at den ikke-marxistiske historieforskning blev bedre!

Med 80'erne fulgte en konstaterbar opblødning af fronterne. Ikke få impulser hertil udgik fra et seminar i Historisk antropologi på Schæffergården i august 1980 (dette er bevidnet af Uffe Østergaard på tryk i Den jyske Historiker), og det var i disse år en bevidst redaktioniel linie hos Fortid og Nutid at skabe en dialog, både mellem historie og de tilgrænsende discipliner, men også mellem de (for) fastlåste positioner. Yderligere dokumentation for denne ændring kan aflæses af Den jyske historikers temaer ned gennem 80'erne. Det var egentlig en mærkelig oplevelse, at den politisk konservative Ladurie med sin Montaillou-bog blev førerguru i adskillige år!

80'ernes nye bud blev mentalitetshistorien – et lidt uklart begreb, der på en række områder (i det mindste i praksis) blev en fornyet opdagelse af et »forsømt område«. Med inspiration fra den historiske antropologi (igen en disciplin med noget vage grænser) og den europæiske etnologi satte man focus på tro og overtro, normer og værdier, tankesæt og faste forestillinger hos grupper, klasser og lag. Hvad er sagt om det marxistiske gennembrud gælder endnu mere for mentalitetshistorien. Den er ihvertfald endnu i sin proklamerende fase...

I det foregående er søgt indkredset nogle af historiefagets skiftende fronter. Det er en selvfølgelighed, at de ikke har afløst, men har suppleret hinanden. Det er måske i humaniora et særkende for historie, at selv den videnskabelige forskningsproces er tidskrævende. Der går faktisk tid fra ideen og koncepten til den færdige artikel, for slet ikke at tale om bog.

Som en art status nu sidst i 80'erne må ansøres mangfoldigheden. Og dansk historieforskning kan ikke beskrives med en håndfuld professornavne med tilhørende doktorander og projekter. Det går langt bedre i vort naboland mod øst. Naturligvis har Vagn Dybdahl,

Kristof Glaman og Troels Fink – i alfabetisk rækkefølge – haft en betydelig indflydelse på faget. Men det har snarere været fagpolitisk end egentlig fagligt. Vi har få »skoler«, og ikke mange vil kendes ved et elevforhold.

Et skøn over de mest aktuelle tendenser indebærer antagelig en fortsat tilnærmelse til nabodiscipliner som antropologi, etnologi, folkemindevidenskab og litteraturvidenskab hen mod en bredere kulturhistorisk koncept. Clio har altid været en eftertragtet dame, og hun tænder hurtigt, når der opstår sød musik. P.t. har hun flere forhold gående, og hun er ikke meget hverken for svangerskabsforebyggelse eller provokeret abort.

Johs. Lind:

Hug en hæl...

John T. Lauridsen anmeldte i Fortid og Nutid 1988 hæfte 4 Kroghs bog »Staten og de besiddelsesløse på landet 1500–1800« (Odense Universitetsforlag 1987) og efterlyste i den forbindelse en diskussion af Kroghs hovedtese. Således fristet vil jeg vove at meddele nogle tanker, som læsning af bogen vakte hos en, der er at henregne blandt de uskyldige lægmænd både på historieforskningens og marxismens område.

Forfatteren har ønsket at skitsere et helhedssyn på centralmagts politik overfor de besiddelsesløse i den nævnte periode. Det drejer sig især om at finde fælles intentioner for lovgivning vedrørende tiggere, tjenestefolk og tyve samt løsgænger og registrering. Og fællesnævneren skal gerne vise sig at være den herskende klasses bestræbelser på at udbytte det øvrige samfund, hvorfor de besiddelsesløse skal tvinges ind i det feudale system, hvor udbytning er mulig.

Udbytning er således et nøgleord, og det gentages i en uendelighed af variationer. Men det kommer vist aldrig rigtigt frem, om ordet forstås strukturelt eller moralsk. Hvis det forstås strukturelt som udtryk for den banale sandhed, at menneskernes børn får brød på bordet ved at tjene (eller: tjene på) hinanden, så har vistnok ethvert hidtil kendt samfund

været »udbyttersamfund«, og så er egentlig intet nyt sagt om feudalsamfundet med denne betegnelse. – Hvis derimod ordet er brugt moralsk, så siger det nok noget om mennesker, men igen meget lidt om det samfund, som de eventuelt forsøgte at udnytte uretmæssigt.

Begrebet »de besiddelsesløse« er ligeledes uklart: husmænd, inderster, tjenestefolk, bosiddende og omvandrende tiggere, invalider, arbejdsføre landstrygere, natmænd, udstødte.

En forestilling som »udbytningspolitikken over for de besiddelsesløse« repræsenterer altså allerede en ligning med to ubekendte. Men dertil kommer, at den udbytningspolitik, der skal beskrives, er centralmagts, statens. Og denne stat er endnu en hypotetisk størrelse, forsåvidt som den forsøges defineret på en måde, der er i modstrid med den daværende stats udtrykkelige selvforståelse: Den er et organ, der varetager *den herskende klasses* interesser overfor andre stater og overfor andre dele af samfundet.

Staten skal altså ses som et underordnet og tjenende element i forhold til »klassekampen«, der er den altoverskyggende fællesnavner for alle sammenhænge. – På den baggrund er det ganske forståeligt, at forfatteren ser en inkonsekvens i, at staten på den ene side (i den mere direkte økonomiske politik) varetager den herskende klasses interesser med ophøjet foragt for de besiddelsesløses rettigheder og situation, mens den på den anden side optræder som hele samfundets stat, når det drejer sig om områder af mere indirekte økonomisk betydning (fattigvæsen, straffelovgivning, retsvæsen og administrationsapparat).

Forståeligt nok vil forfatteren ikke acceptere en sådan inkonsekvens. Det ene af de to billeder af staten må sandsynligvis være forkert. – Men hvilket?

Forfatteren overvejer tilsyneladende slet ikke, om det skulle være hans egen forståelse af staten som udbytterklassens redskab, der skulle være en misforståelse. Her kunne han ellers have hentet megen inspiration f.eks. i fortalen til Danske Lov. Men dette spørgsmål er åbenbart slet ikke til debat.

Altså må vælges den anden mulighed: Når

staten beskæftiger sig med fattigvæsen m.m., så sker det i virkeligheden for at hjælpe herskerklassen i den almindelige udbytning.

Det er en vanskelig opgave, for forfatteren ser sig nødsaget til at konstatere, at samme herskerklasse oftest viste sig ret så uinteresseret i foretagendet, når det kom til praksis.

Men når det betænkes, at det først og fremmest er selve lovgivningen med dens intentioner, der skal danne bevis for hypotesen, så viser projektet sig yderligere at være så håbløst, at det tilsyneladende kun kan gennemføres i kraft af, at benyttede kilder refereres direkte misvisende med ignorering af det, der er i strid med hypotesen. – Dette til trods for, at traditionel kildekritik påberåbes som grundlæggende for undersøgelsen.

Dette gælder i alt fald gengivelsen af fattiglovene, som ellers må stå som det helt centrale stof, når det drejer sig om at forstå netop de besiddelsesløses situation. For de fattige er da de eneste, der med sikkerhed kan kaldes besiddelsesløse, i modsætning til f.eks. tjenestefolk, hvis besiddelsesløshed er en mere eller mindre usikker antagelse.

En af de vigtige kilder er her recessen af 27/12-1587 om betlere. Rigtigt refereres den for at tilstræbe en langt grundigere organisering af tiggeriet end hidtil. På landet skulle sognepræsterne registrere de fattige, og sognet fik pligt til at forsørge disse registrerede fattige, der blev i stand til at legitimere sig med tiggertegn. Rigtigt er det også, at de normalt ikke måtte tigge undensogns; men det er lidt underligt at betegne det som et stavnsbånd, når ordningen dog sigter på at fastlægge, hvilke sogne der havde forsørgerbyrden: hvert sogn forsørger egne fattige. At det er de fattiges reelle behov, der er i centrum, fremgår også af, både at tiggernes aktionsradius kan udvides til nabosogne, hvis et enkelt sogn ikke er i stand til at underholde egne fattige (§ 12), og også af den begrundelse, der gives for sognenes forsørgelsespligt: at de fattige ikke skal nødes til at løbe andet steds uden for sognet efter deres føde (§ 10). Sognefolk, der forsømmer at underholde deres fattige, trues direkte med straf (§ 10). – Som en naturlig følge af forsørgerbyrdens fordeling skal de

fremmede tiggere i et sogn vises tilbage til deres hjemsgn (§ 15). Heri ligger der i virkeligheden en amnesti, for så vidt, som det allerede efter tidligere bestemmelser var forbudt at tigge i fremmede sogne. Kun hvis fremmede tiggere nu vender tilbage, skal de straffes.

At recessen lægger ganske stærk vægt på at få sat en stopper for tiggeres omvandren og arbejdsføres tiggeri, er ganske rigtigt; men det er en fordrejning, når forfatteren påstår, at recessens egen præambel angiver dette som formålet med bestemmelserne; for den nævner udtrykkeligt, at resultatet af denne tiggerpraksis jo er, at det går ud over de fattige, som lydigt bliver i hjemsgnene for at modtage deres underhold der. – Som det også erkendes i vor egen tid, kan gode sociale foranstaltninger kun realiseres, 1) hvis de forbeholdes de nødlidende, der virkelig har brug for dem, og 2) hvis byrderne fordeles rimeligt.

Recessens egen ordlyd giver ingen anledning til at finde udbytningsmotivet i den. Selve den omsorg, der vises overfor de virkeligt nødlidende, strider direkte imod det (man kunne jo bar lade disse uproduktive dø!). Derimod kan både omsorgen overfor de virkeligt fattige og stregheden overfor dem, der tiggede unødvendigt, restløst forklares ud fra et helhedssyn, hvor staten vil drage omsorg for samtlige undersåtter.

Når altså forfatteren konkluderer, at statens hensigt var dels at bekæmpe omstrejvende tiggere ved at stavnsbinde tiggerne til deres hjemsgne og dels at bekæmpe arbejdsføres tiggeri, så er det kun den halve sandhed. Og når forfatteren kun formår at få den halve sandhed frem, må det skyldes hans dogmatiske binding til den tanke, at staten var redskab for den udbytende klasse.

Den næste store regulering af fattigvæsenet foreligger i kong Frederik den Fjerdes forordning af 24/9-1708, der – som forfatteren også ganske rigtigt anfører – repræsenterer et fremskridt i forhold til tidligere bestemmelser derved, at den bl.a. etablerer en økonomi, som kan lette dens gennemførelse.

Men endnu engang er han nødt til at »sor-

tere i« teksten for at få den til at passe til sit helhedssyn. – Som helhed mener han om 1700-tallets lovgivning (herunder fattiglovgivning), at den fulgte de hidtidige intentioner, men blot var blevet mere effektiv. Det kan han for så vidt have ret i; men intentionerne var blot ikke dem, som forfatteren kan få øje på.

Han kan ikke få øje på andet end forøget arbejdstvang og stavnsbånd i 1708-forordningen. Og sådan må det jo være, hvis hans hovedtese skal holde. Derfor har han et skarpt blik for de effektiviseringer, der har at gøre med f.eks. forvisning af tiggere til deres hjemsgne, hvorimod han næsten overser effektiviseringerne, der skal ophjælpe selve forsørgelsen af de fattige, skønt de ellers er i overtal.

Han overser den forbedring, der ligger i, at man nu helt konkret skal fastlægge hver fattigs behov og sørge for, at det bliver dækket. At den, der er i stand til delvis at forsørge sig selv, af samme grund kun får supplerende understøttelse, kan han ikke se som det positive, der dog ligger i, at indkomsten suppleres, men ser det (uden nogensomhelst støtte i teksten) som udtryk for delvis arbejdstvang.

Den omstændighed, at der af 25 paragrafer kun er 6 (seks), der omhandler den »negative« side af sagen (bortvisning af uberettigede tiggere), taler i sig selv sit tydelige sprog om, hvor standhaftigt forfatteren er nødt til at lukke øjnene for, hvad det i virkeligheden drejer sig om, – for at kunne fastholde sin tese om udbytningsmotivet.

Det drejer sig om omsorgen for de fattige, og de »negative« bestemmelser har klart til hensigt at muliggøre og fastholde dette hovedsigte.

Hvorfor skulle der ellers være bestemmelser om, hvordan den fattige kan hævde sin ret – både overfor den bonde, som evt. ikke vil yde det pligtige (§ 6), og overfor den præst, der nægter at optage ham på fattiglisten, eller overfor fattiginspektørerne, hvis heller ikke de vil hjælpe ham (§ 11)?

Hvorfor skulle der være taget højde for den situation, at et sogn ikke var i stand til at forsørge egne fattige (§ 9–10)?

Hvorfor skulle provsten være forpligtet til ved den årlige visitats at tilse, at de fattige fik deres forordnede forplejning (§ 16)?

Hvorfor skulle der ligefrem være en bestemmelse om, at en bonde kunne optage et kortfristet rentefrit lån med 1. prioritet i ejendommen, hvis han midlertidigt var ude af stand til at yde sin forpligtelse overfor de fattige (§ 7)?

Man må da mene, at det var alt for meget at gøre ud af bitingene, hvis den virkelige hensigt var at tvinge de arbejdsføre ind i produktionsapparatet!

Men alt sådant har slet ikke forfatterens interesse. For det indicerer jo, at kongen var drevet af ønsket om at drage omsorg for disse fattige undersåtter, »så at enhver af den velsignelse, han af Gud har annammet, igen velsigner Gud i hans fattige lemmer« (§ 5). Og denne hensigt kan ikke forenes med den hy-

potese, der gerne skulle bevises (fattiglovgivningen som led i udbytningspolitikken).

Forfatteren bemærker ganske rigtigt på p. 20–21, at »det bevis, der kan gives for en overordnet teoris relevans, er en demonstration af dens forklaringskraft«. Han *kunne* have valgt at opgive sin teori, fordi den viste sig ude af stand til at forklare den faktisk forekomne lovgivning. Men for fattiglovgivningens vedkommende har han reddet sin hypotese, fordi kilderne ikke har fået lov til at komme til orde med de elementer, som den ikke ville kunne forklare.

Og det er synd. Der trives ganske vist p.t. en filosofi om at give frit slag for udnyttelse af historien i den ideologiske prædikens tjeneste. Men forfatteren ville næppe tabe noget ved at overlade sådanne tiltag til mindre begavede forskere.

Anmeldelser

Lars Bisgaard. Tjenesteideal og fromhedsideal: Studier i adelens tænke måde i danske senmiddelalder. Århus: Arusia – Historiske Skrifter VII, 1988. 159 s. 111. Kr. 165,-.

Så har mentalitetshistorien holdt sit indtog blandt historiespecialeskriverne og får en flot debut i Lars Bisgaards speciale, der nu foreligger trykt. Gennem studiet af adelige breve, testamenter og messestiftelser søger Bisgaard at finde frem til tjenesteidealet og fromhedsidealet, som det blev opfattet og udtrykt. Hans vigtigste kilder er breve, testamenter og messestiftelser.

I de førstnævnte, brevene, er det de indledende og afsluttende formularer og vendinger, der er genstand for Bisgaards analyse i afsnittet om tjenesteidealet, der er det mest vellykkede af bogens afsnit. Ved at gennemgå, hvorledes de adelige brevskrivere bruger titler, tiltaleformer og hilsener, viser Bisgaard, at »tjeneste« dækker forpligtelser, ydelser og modydelser alt efter den enkeltes status i tjenesteforholdet. Et særligt afsnit er viet forholdet mellem adel og konge, og hvordan kongen (især Hans) understreger den tjeneste, han kan forvente af adelen ud fra senmiddelalderens tjenesteideal. Det ligger langt fra den tidlige middelalder, der hovedsageligt drejede sig om kristgjeneste. En diskussion af den senmiddelalderlige »bastardfeudalisme« kunne med fordel være inddraget her. Den gav sig bl.a. udtryk i oprettelse af ordener som den engelske hosebåndorden og den danske elefantorden, der vel også underbyggede tjenesteforhold og -ideal blandt samfundets elite.

Afsnittene om fromhedsidealet er noget længere og mere diffust. Forfatteren gennemgår de forskellige udtryk for fromhed, der findes i alter- og messestiftelser, men er det i grunden ikke angsten for sjælens frelse blandt modne og ældre adelige, der dominerer, snarere end et generelt fromhedsideal? Det ofte citerede testamente af Anders Jakobsen (Bjørn) kunne tyde derpå. Forfatteren kunne godt have indlemmet sit fine studie (trykt i festskriftet til Erik Ulsig, anm. F&N XXXV, s. 291) om Krognosfamiliens udsmykning af Bollerup Kirke i diskussionen, fordi han netop her påviser, hvorledes en adelig familie kunne forene Bibelens fattigdomsideal med deres egen gods og magt og bidrage til at forkynde det første for deres fæstebønder. Nogle gode betragtninger (s. 66) om forholdet mellem den almindelige konsensus, om

hvad der kræves af en god, adelig dansk kristen i 1400-tallet og fromhedsidealet, der var langt strengere, burde have været mere indarbejdet i analysen og knyttet sammen med eksemplet s. 119, der er noget af et kup, nemlig en fortolkning af de ti bud, som Erik Ottesen (Rosenkrantz) har skrevet i en plattysk krønike i 1476.

Det gælder generelt for bogen, at den indeholder stof og antydninger til en større, grundigere og mere sammenhængende analyse, hvilket forfatteren forhåbentlig får mulighed til at gennemføre i de kommende år. Det er et speciale af en ny og meget lovende forsker med alle specialiets begrænsninger, der her er udgivet, og Arusia fortjener ros for at have gjort det muligt for en større kreds at blive delagtiggjort i Bisgaards arbejde.

Af kritikpunkter vil anmelderen anføre følgende:

Kønsperspektivet mangler som i så meget forskning. Da der nu findes en del breve, messestiftelser og et par testamenter af adelige kvinder, ville det være interessant at se om især tjenesteforholdet var et andet for kvinderne.

I diskussionen om skrivefærdighed blandt adelen kan man pege på den meget skrivende engelske lavadelsfamilie, Paston, hvis kvindelige medlemmer brugte skrivere selv til intime kærlighedsbreve, hvilket komplicerer problemet om omfanget af skrivefærdighed.

På side 102 er der et opgør med tendensen til at se forholdet mellem kirke og adel som materielt begrundet. Det er dog ikke en »stigende« tendens, som Bisgaard hævder, men en lang tradition i dansk historieskrivning, hvadenten baggrunden er politisk eller marxistisk inspireret forskning. Og der har været undtagelser som Brian McGuire's arbejder vedrørende danske cisterciensere, i hvilke han netop søger at afdække tankegang og idealer blandt en gruppe af middelalderens mennesker, omend han ikke kalder det mentalitetshistorie.

Betragtningen om sammenhængen mellem luksusforordninger, manglen på samme og statusforbrug i senmiddelalder og reformationstid er interessant men ikke overbevisende, ja undergraves af fodnoten om den første luksusforordning vendt mod adelen, der først optræder i 1576 og netop i forbindelse med gravlæggelse. I øvrigt er senmiddelalderlige luksusforordninger, især vendt mod bybefolkningen, ganske hyppige. Det er i en nylig artikel blevet argumenteret, at luksusforordningernes moralske sigte først og fremmest var at definere grænserne for god, kristen opførsel mindre at be-

grænse forbruget. Men det er vel også udtryk for fromhedsideal og værd at tage med i det videre arbejde med emnet.

Grethe Jacobsen

Thomas Riis (red.): Aspects of Poverty in Early Modern Europe II. Les réactions des pauvres à la pauvreté. Études d'histoire sociale et urbaine. Dansk Komité for Byhistorie: Byhistoriske Skrifter 4. Odense University Press. 1986. 232 s., ill. Kr. 305,-.

Det europæiske Universitetsinstitut i Firenze arrangerede i 1979 og 1981 to kollokvier over temaet fattigdom og byudvikling i Europa i tidsrummet fra senmiddelalder til forrige århundredes industrielle revolution. Den danske historiker Thomas Riis tilrettelagde disse møder, og han har også redigeret udgivelsen af deltagerens indlæg og artikler i to bind med fællestitlen: »Aspects of Poverty in Early Modern Europe«.

Det første bind, udgivet 1981 af Det europæiske Universitetsinstitut, behandlede en række overordnede metodiske og begrebsmæssige problemer vedrørende fattigdom i byerne som historisk studieobjekt. Bind II blev forsinket nogle år, før det endelig forelå i 1986. Hovedtemaet er her, som det fremgår af undertitlen, de fattiges reaktion på fattigdommen. Arbejdsprogrammet indeholdt følgende stikord: folkelige opstande, vandringer (land-by, regionale og internationale), kriminalitet, tiggeri, prostitution samt de fattiges syn på fattigdommen.

I betragtning af de sidste 10–20 års strømninger inden for socialhistorien var valget af hovedtema rigtigt. Men det var uægtelig dristigt gjort, for i virkeligheden er vor historiske viden om disse emner meget begrænset. Til gengæld ved vi langt mere om de »ikke-fattiges« reaktion på fattigdommen (også i Firenze udpeget som et vigtigt punkt i studiet af fattigdommen). Snart sagt enhver af de (sikkert) hundredvis af historiske monografier, der er skrevet om europæiske byer, indeholder et større eller mindre afsnit om privat eller offentlig fattigforsorg (hospitaller, vajsenhuse, fattighjælp m.v.), men sjældent noget om selve fattig-klientellet.

Denne skævhed er der flere grunde til. Her skal kun kildeproblemet omtales. Kildematerialet er både større og langt lettere tilgængeligt, når det drejer sig om offentlige og kirkelige institutioners holdning til fattigdommen. Derimod er det nok så besværligt at opspore de spredte kilder om Europas anonyme masser af fattige. Dette problem vender de fleste artikler gentagne gange tilbage til, og en af bogens fortjenester bliver da også, at den løbende diskuterer kildeproblemerne og giver fine eksempler på, hvilke kildegrupper, der med udbytte kan anvendes i studiet af de fattige. Ikke

uventet foretrækker man politi- og justitsarkiverne som hovedkilden til de fattiges reaktion på fattigdommen, ikke mindst fordi de giver mulighed for komparative analyser på tværs af landegrænserne (s. 217).

Et andet problem, som stedse dukker op i bogen, er definitionen af fattige. Historikerne kan i teorien formulere udmærkede definitioner af fattige og fattigdom (jfr. Michel Mollats indlæg i bind I, s. 31–32), men i praksis må de gå på kompromis med idealerne og nøjes med, hvad det forhåndenværende kildemateriale har at byde på. *Fattige* kommer da også i denne bog til at omfatte alt fra underklassen i byerne såvel som i landdistrikterne til lavindkomstgrupper i Firenze i 1400-tallet, sociale grupper (enker, invalider, forældreløse børn) under offentlig forsorg, »marginaliserede« grupper uden for den offentlige forsorg (tiggere, landstrygere, vagabonder), arbejdsløse landsknægte, flygtninge, fallerede adelsmænd, »frivillig« fattige i religiøse ordner o.s.v. Bogen giver et fortrinligt indblik i, hvor vanskeligt dette emne er metodisk og arbejdsmæssigt set.

I alt fjorten kendte (og mindre kendte) kapaciteter inden for europæisk social- og kirkehistorie har ydet bidrag til dette bind. Det er lykkedes Thomas Riis at sammensætte et repræsentativt hold fra en række europæiske lande. Ikke mindre end tre franske historikere har ydet bidrag, men det betyder i og for sig ikke, at Frankrig er overrepræsenteret. Frem for noget andet land er Frankrig stedet, hvor socialhistorien har kronede dage. Dette gælder ikke mindst temaet fattige-fattigdom i middelalderen og under *l'ancien Régime*. Både indfødte og udenlandske historikere har i de sidste par årtier skrevet en række betydelige værker om netop disse spørgsmål.

Det er da også karakteristisk, at de franske bidrag hører til den gruppe på tre-fire stykker, som stort set bestræber sig på at følge dispositionen. Kirkehistorikeren André Vauchez skriver i indledningsartiklen om europæisk middelalder fra 10. til 15. århundrede. Michel Mollat, fransk middelalderhistoriker, forsøger i et spændende essay at anskue de fattiges situation »du côté des pauvres«. Jean-Pierre Gutton giver en stofmættet syntese med gode kildeeksempler og litteraturhenvisninger over Frankrig 1500–1800. Disse tre indlæg hører så absolut til højdepunkterne i bogen. Paul A. Slacks forholdsvis korte artikel om England 1500–1750 udmærker sig også ved at følge arbejdsprogrammet.

Willibald Katzinger skriver om armod og fattigdom i østrigske byer. Han har ikke meget at sige om de fattiges reaktion, men derimod om byrådenes og den katolske kirkes holdning til de fattige. (Dette er aldeles ikke uinteressant stof. En række østrigske byer tilsluttede sig i en årrække i 1500-tallet reformationen, hvad der betød afgørende ændringer af organiseringen af det offentlige fattigvæsen).

Teófanos Egido behandler fattigdom og samfund i Spanien. Heller ikke han er i stand til at give en dybtgående skildring af de fattiges reaktion, men giver derimod en (let humoristisk) gennemgang af det offentlige og den katolske kirkes syn på de fattige. Maria Todorova skriver om Bulgarien. Artiklen har, hvad Todorova selv er klar over, ikke meget at byde på, fordi der ikke er skrevet noget væsentligt om emnet. Ikke desto mindre er hendes indlæg læseværdigt, navnlig fordi man får en generel indføring i socialhistorien i et land, der indtil det 19. århundrede (og vel også i dag) befinder sig i randområdet af europæisk kultur.

De resterende artikler kommer ind på mere specifikke temaer. Stanislaw Bylina, polsk kirkehistoriker, skriver dybsindigt om det sociale syn blandt bevægelserne for frivillig fattigdom (f.eks. franciskanere og taboritter) i slutningen i middelalderen. Karl Czok fra DDR skriver om »kalvinist-stormen« i Leipzig 1592–93. Artiklen er i sig selv interessant, men har bare ikke meget med sagen at gøre. Sergij Vilfan, Jugoslavien, skriver om »fahrenden Mendikanten«, som omkr. år 1600 på den ene eller anden måde var undsluppet tyrkisk fangenskab. På hjemvejen passerede de Ljubljana (det østrigske kejserriges Laibach) og ansøgte byrådet om støtte til den videre rejse. Disse ansøgninger giver et detaljeret billede af denne gruppe fattige, men der var unægtelig tale om en noget speciel gruppe.

Norden er repræsenteret ved Eino Jutikkala og Inger Dübeck. Jutikkalas indlæg »Labour policy and the urban proletariat in Sweden and Finland« har ret besat ikke meget konkret at sige om fattigdom i byerne. Dübeck skriver om fattige kvinders kriminalitet i Danmark-Norge i det 18. århundrede. Af specifikke kvinde-forbrydelser omtaler hun barnemord ved fødsler i dølgsmål og (i byerne) købekoners brud på forordningerne. I Norge blev et uforholdsmæssigt stort antal kvinder i sammenligning med mænd idømt lejemålsbøder, foruden at de skulle stå offentligt skrifte. Det samme gjaldt (utvivlsomt) også for Danmarks vedkommende, hvor f.eks. bønderkarlene i en række årtier i 1700-tallet blev fritaget, hvis de var militssoldater. (Under den pietistiske Christian VI kunne karlene endda slippe, blot de meldte sig som soldater!) Dübeck afstår dog klogt nok fra at sætte lighedstegn mellem fattigdom og kriminalitet. Materialet giver (endnu) ikke grundlag for en sådan konklusion.

Af de fjorten artikler er det som nævnt kun få, der holder sig til arbejdsprogrammet – de fattiges reaktion på fattigdommen. Man får betydelig bedre besked om de ikke-fattiges reaktion. Det viser, hvor lang vej der endnu er tilbage, før dette med Thomas Riis' egne ord »fashionable« emne er udtømt. I »Conclusions« forsøger Riis at samle de spredte tråde til en helhed. Det lykkedes ham vældigt godt, ikke mindst fordi han drager ekstra ma-

teriale ind. Afslutningen (13 sider) kommer herved til at fremstå som mere end den typiske konklusion på sådanne artikelsamlinger, snarere er der tale om en oversigtsartikel over emnet.

Riis har egenhændigt opsporet de fortræffelige illustrationer i bogen (herunder to tegninger af Rembrandt) i Den kongelige Kobberstiksamling. På bagsiden af omslaget får læseren i tilgift en kopi af et folde-ud-kort fra 1600-tallet over det »so oft benannt und doch nie erkannten« Slaraffenland! Drømmen om Saraffenland spillede en stor rolle i de fattiges forestillingsverden. Så vidt vi ved, vel at mærke! – Thomas Riis lover, at der kommer et tredje bind i serien, denne gang om fattigdom i Skandinavien 1500–1800. Det skulle være udkommet allerede i 1987, men det er så vidt vides ikke sket endnu.

Asger Simonsen

Linieskibet Holsten 1772–1814. En kulturhistorisk studie af et dansk orlogsskib. Red. af Ole Louis Frantzen. 219 s., ill. Marinehistorisk Selskab 1988. Kr. 183,–.

Biografier er i vælten disse år, og nu er der endda udkommet en skibsbiografi. Heri har en række eksperter skrevet om forskellige aspekter af lineskibet Holstens liv fra projektering til ophugning.

Ole Louis Frantzen har været initiativtager og har selv skrevet godt halvdelen af bogen, nemlig om flådepolitikken og selve fartøjets fysiske indretning og udrustning. Derudover har medvirket Birger Thomsen (»Et orlogsskib bliver til«), Hans Christian Bjerg (»Ornamenteringen« og »I engelsk tjeneste 1801–1814«), Mogens Winge (»Sygdom på langfart«, Ole Ventegodt (»Livet ombord«) og Ole Feldbæk (»Linieskibet Holsten i Slaget på Rheden«). Endelig er bogen forsynet med en række bilag med meget detaljerede data om omkostninger, dimensioner, bemanning samt alle slags inventar og udstyr.

Et lignende projekt er ikke tidligere blevet gennemført herhjemme, og det er derfor med stor interesse og udbytte, man gennemlæser den smukke og stedvis særdeles velskrevne bog. Forfatterne har i høj grad måttet bygge på arkivalisk materiale i form af en givende blanding af normative og deskriptive kilder. Det fremgår imidlertid gang på gang, at Søetatens voluminøse og særdeles righoldige arkiv desværre stadig er i en sådan uregistreret stand, at det er uhyre besværligt at udnytte bare nogenlunde dybtgående.

Hvorfor netop lineskibet Holsten er blevet udvalgt til denne case study, fremgår ikke. Der er imidlertid ikke tvivl om, at det på mange måder var typisk for den danske orlogslåde i slutningen af 1700-tallet – selv om det også havde en række

atypiske træk ved sig, eksempelvis at det forblev i flådens tal meget længe og endda blev udrustet oftere end normalt.

Bogen handler imidlertid mindre om Holstens togter, end den koncentrerer sig om en beskrivelse af et sådant 60 kanoners skibs skrog, aoptering, rigning og inventar, navnlig i form af artilleri med hvad dertil hørte. Men da ikke alle relevante aspekter har kunnet belyses med Holsten som eksempel, hidrører en hel del oplysninger fra andre nogenlunde tilsvarende skibe. Desuden er der gjort temmelig meget ud af at gennemgå periodens almindelige danske flådepolitik og dennes praktiske gennemførelse – først og fremmest på Holmen.

I kapitlet »Klargøring til togt« gøres således naturligvis nøje rede for hele den komplicerede ekvipering af et oplagt orlogsskib, og det viser sig, at medens en fregat kunne klargøres på 1 uge, tog det mindst 3 uger for et mindre linieskib som Holsten. Udrustningshastigheden har ikke tidligere været behandlet af forskningen; men netop det forhold var afgørende for flådens politiske værdi og for, om den i den given situation var i stand til at sikre herredømmet i vore farvande.

Bogens kulturhistoriske undertitel forekommer ikke indlysende valgt. Bilagene, som til allermindste detalje opregner skibets inventar, kan man også diskutere nytten af at publicere; det er jo alligevel nok de færreste, som ved, hvad for eksempel marsejomfruernes pyttinger er for noget.

Men bogen giver et fascinerende billede af linieskibet Holsten: lige fra dettes 30 kilometer tovværk, 400 tons ballast, ankre på op til 2,5 tons og 500 mands besætning og til en liste over alle kokkens forskellige kedler, pottes, pander, skeer, sleve, tænger, kroge, økser, knive og så videre.

Efter en række togter i hjemlige farvande og et enkelt til Kap det Gode Håb endte Holsten sin tjeneste under Dannebrog i Slaget på Rheden. Som det eneste danske skib blev det taget med af englænderne og indlemmet i Royal Navy som HMS Nassau. Under dette navn deltog det blandt andet i Kampen ved Sjællands Odde i 1808. Et par år efter blev det indrettet til fængselsskib, og i 1814 blev det gamle solide skib endelig ophugget.

Erik Gøbel

Inger-Lise Hjordt-Vetlesen: En skrivende bondepige. På sporet af kvinden i Helene Stranges liv og værk. Odense Universitetsforlag 1988. 223 s. Kr. 188,-.

Det er en fremragende bog Inger-Lise Hjordt-Vetlesen har skrevet om bondepigen Helene Stranges liv og værk. Helene Strange (1874–1943) blev født i et traditionelt bondemiljø på Nordfalster. Gennem spæde skrivelser i begyndelsen af 1900-tallet

arbejdede hun sig i løbet af mellemkrigstiden frem til at blive en kendt figur i offentligheden. Hun skrev romaner og folkelivsskildringer, artikler til Lolland-Falsters historiske Samfund og Lolland-Falsters Stiftstidende. Hun fungerede som foredragsholder, var medlem af det Radikale Venstre og var blandt andet partiets repræsentant i hjælpe-kassen. Hun var aktiv i hjemstavns og egnhistoriske foreninger, og fra 1926 arrangerede hun »Møllebankefester«. Disse fester – der har deres side-stykke i Aakjærs Jenle-fester og Skjoldborgs Dynesfester – fik en kolossal opbakning i lokalbefolkningen.

Helene Strange var energisk og viljekraftig som få. Nogen let barndom og ungdom havde hun imidlertid ikke haft. Hendes mor døde, da hun var fem år, og hun kom derfor i pleje hos mormoderen der, som enke, enevældigt styrede en gård, som var uberørt af landbrugsomlægningen og krisen. Som 13-årig blev Helene hentet hjem for at styre gård hos sin far. Denne gård var helt anderledes indrettet på rentabilitet og mandligt styre end det, Helene Strange hidtil havde kendt. Efter fire år hos faderen forlod hun hjemmet og ernærede sig som tjenestepige. Senere rejste hun til Amerika, hvor hun mødte noget af det gammeldags bondeliv, hun kendte fra tiden hos mormoderen, og som noget nyt, det fællesskab som de grundtvigske udvandrere byggede op gennem forenings- og mødevirksomhed. En virksomhed som i høj grad blev holdt i gang ved kvindernes indsats. Hjemkommet fra Amerika tog Helene Strange som 39 årig på Askov Højskole, og herefter intensiverede hun sin foredrags- og skribentvirksomhed.

Helene Stranges handlekraft er imponerende, men det viser sig (selvfølgelig), at det ikke var konfliktfrit at bryde med dét, en bondedatter var bestemt til: at blive kone på en gård. Helene Strange skrev hele sit forfatterskab ud fra de konflikter, hun selv oplevede, og Inger-Lise Hjordt-Vetlesen formår på en meget fin måde at samlæse historiske, litterære og psykologiske strukturer således, at vi får en sammenhængende forståelse af Helene Stranges person og en skildring af brudflader i bondelivsformen.

Helene Stranges mest kendte værker, Prier-gårdsslægten og Sværkeserien, blev læst og hilst velkommen af bondebefolkningen, der gennem Stranges hele virksomhed fik redskaber til at skabe forbindelse mellem den tabte barndom og den forvirrede nutid. I Helene Stranges værker myldre det med stærke kvinder. De store romaner tager deres udgangspunkt i 1700-tallet og føres op til Stranges egen tid, og vi følger en udvikling fra et familiemønster baseret på fornuftsmæssige overvejelser og produktive fællesskaber, over en større grad af individualisering og kærlighedsægteskaber med en dermed følgende vanskeligere stilling for kvinderne. I sine sidste år engagerede Strange sig i husmandsbevægelsen, fordi hun her så en pro-

duktionsform, hvor kvinderne kunne opnå noget af den samme hverdagslivets myndighed, som hun kendte fra det gamle bondebrug.

Helene Stranges ideale kvinde handler selvstændigt, som hun selv gjorde og som det faktisk kun var muligt for mænd i Stranges samtid. Samtidig viser Inger-Lise Hjort-Vetlesen, hvordan Helene Strange bestandig spejler sig i sit miljø og kæmper med at finde sin plads deri. På fotos lod hun sig f.eks., som hustruerne, afbillede med strikkesøj, mens øjnene lyser med en mands selvfølelse og vilje. Dermed peger Stranges moderskikkelser på et muligt kvindeliv, hvor rollerne var blandet på en anden måde end i det eksisterende samfund. (s. 9).

Helene Strange høstede anerkendelse i sit lokale miljø, men opnåede aldrig den anerkendelse i de fine litterære kredse, hun higede efter. Mest ondt gjorde det måske, at hendes relativt nære bekendte, Marie Bregendahl, gang på gang nedgjorde hendes værker.

Det er velgørende at læse en så nuanceret personskildring. Gennem fiktionen – og samtidige artikler – skræller Inger-Lise Hjort-Vetlesen lagene af, så vi ser en kvinde i hele sin udfoldelse og kamp mellem det traditionelle og det moderne samfund. I dag kan en Helene Strange tage en uddannelse. I datiden var der ikke andre muligheder end at forsøge at skrive sig ud af situationen eller at lade sig affinde med vilkårene. Mange kvinder valgte at skrive, nogle fik en uddannelse som sygeplejerske eller lærerinde. Alle måtte de fravælge ægteskabet, når de trådte ud af de gængse normer. Uroen omkring kønsidentiteten og Helene Stranges kamp med kønnets gåde; at få det mandlige og det kvindelige i jæg'et til at gå op i en højere enhed gør bogen inspirerende og aktuel. Den kan anbefales på det varmeste.

Bodil K. Hansen

Anders Linde-Laursen: Hugo Mathiessens kulturhistorie. Belysninger og baggrunde. Forlaget Hikuin. 1989. 156 s., ill. Kr. 150,-.

»Hans måde at forene disse kilder og forme sine fremstillinger på har gjort ham til en ener i kulturhistorien. Han ligner ikke nogen af sine forbilleder, og ingen af de senere kulturhistorikere ligner ham.« (s. 108).

Ordene gælder Hugo Mathiessen, og de står anført som en af hovedkonklusionerne i etnologen Anders Linde-Laursens bog om ham. En bog, hvor Hugo Mathiessens forfatterskab og kulturhistoriske virke for første gang gøres til genstand for en samlet og systematisk undersøgelse. Forlaget Hikuin har samtidig igangsat en serie med genoptryk af Hugo Mathiessens fotografier, og Anders Linde-Laursens bog skal også fungere som en introduktion til denne serie.

Hugo Mathiessen (1881–1957) færdedes, p.t.a. sin magistergrad i historie, ikke i det universitære historikermiljø. Hans kulturhistoriske interesse havde – bogstaveligt talt – ført ham andetsteds hen og knyttet ham stærkere til ikke-professionelle kredse. Han kom som kulturhistoriker aldrig til at danne skole, han efterlod sig ikke ét eller flere store værker, men en mængde tilsyneladende lidt spredte bøger og artikler. Når han alligevel berømmes som en af vore fremmeste kulturhistorikere, og når vi kan se nogle af hans bøger udgivet igen og igen, (Gyldendal har netop udgivet *HÆRVEJEN* i 14. oplag) så skyldes det ifølge Anders Linde-Laursen, at Hugo Mathiessens værker udover deres faglige kvaliteter havde »punctum« (et Roland Barthes-udtryk): de besad – og besidder – den særlige kvalitet at kunne fastholde og engagere læsere ved at formidle en personlig oplevelse af det kulturhistoriske stof. Netop denne evne til at fremstille punctum har interesseret Anders Linde-Laursen (herefter ALL), og det er først og fremmet den, han går på jagt efter i sin undersøgelse af Hugo Mathiessens værker, hvorimod han afstår fra en egentlig diskussion og vurdering af dennes forskningsresultater.

Interessen gælder dog ikke kun Hugo Mathiessen (herefter HM) som forfatter, men – som det fremgår af bogens titel – hans kulturhistorie, der blev til gennem et meget alsidigt virke. Ud over at være forsker og skribent, var HM ansat på Nationalmuseet i næsten 40 år, hvor han deltog i udgravninger, registreringsarbejde og antikvariske aktiviteter, herunder et stort fotograferingsprojekt af købstæder og købstadsbygninger, af vejstrøg og herregårde. Ansættelsen fremstår som en uadskillelig del af det kulturhistoriske virke – museumsarbejdet både formede og blev formet af HM's særlige fagligt-personlige interessefelt.

På denne baggrund virker det umiddelbart indlysende, når ALL anlægger et tematisk perspektiv på HM's kulturhistorie – på hans samlede virke – fremfor at fokusere på skribentvirksomheden alene, og fremfor at behandle de skriftlige produktioner i en selvstændig udviklingslinie, som det ellers er sket.

De temaer, som ALL trækker frem, udgør ikke tilsammen nogen helhed, men de viser, hvordan HM's forskellige interesseområder supplerede hinanden, og de giver et klart indtryk af spændvidden i hans aktivitetsområde som kulturhistoriker:

- fødebyen Fredericias historie og bevaringen af dens fæstningsværk,
- købstædernes arkitektur og historiske udvikling, og i forlængelse heraf
- handlen og dens betydning for byudviklingen – for byens rum,
- »land og folk«, dvs. kulturlandskabets udvikling og forholdet menneske-natur,
- historiske personligheder,

- en omfattende antikvarisk indsats, rettet især mod købstadsbygninger og købstadskvarterer,
- billederne, det være sig de sproglige (herunder hans tidlige poetiske forsøg) såvel som de fotografiske.

Hvert tema behandles for sig, og ALL redegør her nærmere for emnevalg og -afgrænsning, for HM's tilgang til stoffet og hans resultater. Netop fordi temaerne går på tværs af aktivitetsområderne, så får vi herigennem også et klart og levende billede af HM's komplekse tilgang til stoffet, hans personlige engagement og indlevelse i sine emner og i sine »steder«. Han supplerede et traditionelt skriftligt kildemateriale med sine egne iagttagelser og oplevelser fra besøg, ophold og vandringer – han blev kaldt »den vandrende magister« – og han inddrog ligesåvel andres beskrivelser og oplevelser, bl.a. via skønlitteratur.

ALL's udstrakte brug af citater får desuden givet læserne et indtryk af HM's litterære stil. Den tematiske gennemgang har dog visse steder tilbøjelighed til at blive meget referende og stillestående, måske fordi ALL for at undgå efterrationaliseringer og bagklogskab, undlader at diskutere HM's valg og resultater.

På trods af den relativt tætte sammenhæng i HM's interesseområder, kan ALL ved at betragte de enkelte værker og forskningsemner i et kronologisk perspektiv påpege »væsentlige forskydnings« i HM's forfatterskab.

Disse forskydnings viser sig bl.a. på den metodiske plan, hvor der gradvist sker en snævrere afgrænsning af emnerne, samtidig med at det komparative perspektiv, som anvendtes i forfatterskabets start, glider ud. Parallelt hermed reduceres udsynet og orienteringen mod de europæiske forskermiljøer. Med hensyn til emnevalg skifter fokus f.eks. fra samfundets udstødte grupper til enkeltpersoner fra samfundets top, og HM kommer i sine forklaringer til at lægge stadig større vægt på personlige evner og egenskaber fremfor på samfundsmæssige forhold. HM's personlige engagement i stoffet opretholdes dog – social indignation erstattes blot af mere personlig identifikation.

Forskydningerne tiltrods findes der ét fælles og meget afgørende element, som gennemløber hele HM's forfatterskab, nemlig en »stadig tilbagevendende interesse for *kaos og orden*«. (f.u.) (s. 73) HM har intetsteds formuleret sig eksplicit om sit metodesyn, tilgang eller historioopfattelse, og det er således ALL selv, der gennem sin bearbejdning af de enkelte værker har fundet frem til denne gennemgående tråd. Modsætningsparret kaos og orden findes både som et strukturerende princip i behandlingen af det historiske stof og som stilistisk virkemiddel i fremstillingerne. Det illustreres overbevisende og komplekst ved gennemgang af udvalgte, repræsentative værker.

HM behandler den historiske udvikling som langsomme transformationer fra orden til kaos og

omvendt. Kaos er ikke en overgang – en undtagelse fra den normale orden – men en tilstand, samfundskabt og foranderlig på linie med orden. Der er ikke tale om en historisk udvikling, der bevæger sig fra kaos med orden, men om en stadig veksling mellem disse tilstande, hvor noget ordnet kan blive kaotisk, og noget kaotisk kan udvikle sig til orden. Orden og kaos kendetegner ikke samfundet som helhed, men findes på enkeltområder af samfundets eller enkeltpersoners liv. Perspektivet genfindes nemlig også i de sene, mere personorienterede værker. Modsætningen kaos-orden giver, ifølge ALL, en nøgle til forståelse af såvel HM's kulturhistorie som af hans særlige »punctum« – det er med denne stadige spænding i fremstillingen, at HM engagerer sine læsere i stoffet. Tilsvarende – vil jeg sige – får også ALL's fremstilling mere punctum i denne behandling af HM's værker, først og fremmest fordi han får installeret en diskussion med den gamle kulturhistoriker i teksten.

»Diskussionen« videreføres i de afsluttende afsnit, hvor ALL konfronterer HM med de samtidige, dominerende tendenser i såvel danske som udenlandske historikerkræde. Igen en opgave, som vanskeliggøres af, at HM var karrig ikke blot med at offentliggøre sine metodiske overvejelser, men også når det gjaldt henvisninger til inspirationskilder og forbilleder. Selv om HM's som nævnt ikke hørte til den universitære historikerkreds i København, så havde han dog personligt og fagligt kontakt til miljøet via professor Johs. Steenstrup, som han både metodisk og interesse-mæssigt var på linie med. ALL lader derfor Steenstrup fungere som en slags talerør for HM som supplement til de »synspunkter«, han kan udlede af HM's forfatterskab. Selvom både Steenstrup og HM selv anerkendte de kildekritiske principper som fremført af Erslev, så gik de begge langt videre i deres krav og forskningspraksis, som blev præget af indlevelse, fortolkning og synteser, og de interesserede sig begge betydeligt mere for »tilstande« end for begivenheder.

Også Troels-Lund inddrages, eftersom HM er blevet udråbt som hans arvtager. ALL har dog fundet forskellene imellem dem langt mere påfaldende end lighederne. Hvor Troels-Lund tænkte i evolution, så HM på vekslingen mellem kaos og orden, og han kunne derved, i modsætning til Troels-Lund forene den synkrone analyse med det diakrone perspektiv på historien.

Ved at kombinere HM's eget forfatterskab med Steenstrups metodiske overvejelser og referencer, mener ALL at kunne påvise en stærk inspiration hos HM fra fremtrædende tyske og franske historikere (henholdsvis Ranke og Michelet). Den tysk-fjendtlighed, som HM var kendt for, slog således ikke igennem i hans faglige virke, tværtimod: Hugo Mathiessen forsøgte »at bøje en tysk videnskabelig og en fransk litterær historietradition mod hinanden og leve op til begges krav, således at hans

skrifter blev præget af videnskabelig nøjagtighed, indlevelse i fortiden og sproglig kvalitet.« (s. 109)

Lad herefter enhver, der – fristet af hans emnevalg og særegne stil – betragtede HM som provinsiel, være slagen med stumhed.

Ved at udlede og eksplicite et historie- og metodesyn hos HM, og ved at lade disse synspunter fungere som indlæg i en samtidig dialog, lykkes det ALL at aktualisere Hugo Mathiessen, lykkeligvis uden samtidig at skulle gøre ham »moderne«. Hugo Mathiessen bliver med sin »kommentar« – omend ufrivilligt – bidragsyder til en stadig vedkommende diskussion om historiefagets genstandsområde og metode og således interessant som andet og mere koryfæ.

Lisbeth Nielsen

Esther Petersen: Fra opvarter til sygeplejerske – træk af danske sygeplejerskers historie frem til år 1900. Dansk Sygeplejeråd, 1988. 181 s. samt 3 bilag, ill. Kr. 109,-.

Inden for de senere år har der været en tendens til, at interesseorganisationer ansætter fagligt uddannede historikere til at udarbejde jubilæumsskrifter og lignende, hvilket står i modsætning til tidligere, hvor man klarede historieskrivningen ved hjælp af personer fra egne rækker. Denne udvikling afspejler for det første en øget anerkendelse af faghistorikerens kunnen og for det andet ikke mindst en større åbenhed blandt historikere, der har overvundet tidligere tiders skræk for at komme i organisationernes sold. Den aktuelle beskæftigelsessituation har også gjort sit til at sætte fantasien i sving for at udvide beskæftigelsesmulighederne.

Esther Petersens bog om de tidlige danske sygeplejersker er et eksempel på et sådant samarbejde mellem organisationer og faghistorikere, og da Dansk Sygeplejeråds medlemmer har modtaget den første historiske bog pænt, må man håbe, at samarbejdet kan fortsætte.

Bogen omhandler etableringen af en egentlig sygeplejerskeuddannelse i Danmark og i forlængelse heraf dannelsen af Dansk Sygeplejeråd i 1899. Sygeplejearbejdet er et af de mange arbejdsområder, som i sidste halvdel af 1800-tallet skiftede karakter og indgik i den ændringsproces, der skabte det kønsopdelte arbejdsmarked, som i hovedtræk har holdt sig meget længe.

Sygepleje blev på de første hospitaler varetaget af ufaglærte mænd og kvinder. Arbejdet var ringeagtet, dårligt aflønnet og bestod i at opvarde de syge samt påse, at de rettede sig efter lægens forskrifter. Hospitalsvæsenet og sygeplejen var nært forbundet med fattigvæsenet, indtil den moderne lægevidenskab begyndte at stille andre krav til patientmaterialet. De syge blev normalt plejet i hjemmet, da man ikke kunne forvente bedre for-

hold på hospitalerne, blandt andet på grund af manglende kendskab til antiseptik. Lægerne ønskede nu at fjerne hospitalsvæsenet fra fattigvæsenet og erstatte stuekoner, gangkoner og vågekoner med en anden type sygeplejersker, som skulle rekrutteres fra dannede hjem og gennemgå en faglig uddannelse.

Denne nye »efterspørgsel« modsvarede af et voksende »udbud« af yngre kvinder fra såkaldt bedre familier, som ønskede en mere meningsfyldt og selvstændig beskæftigelse. Disse kvinder krævede lige adgang til uddannelse og erhverv, da det ikke var passende for dem at påtage sig ufaglært fabriksarbejde eller lignende.

Det moderne gennembrud inden for sygeplejerskeuddannelsen fandt sted på Københavns Kommunehospital, der var blevet opført uden for voldene i 1863 som følge af den store koleraepidemi, der havde afsløret hospitalsvæsenets uduelighed. Omorganiseringen af sygeplejen blev påbegyndt i 1876 stærkt tilskyndet af borgmesteren for Magistratens 2. afdeling, Carl Emil Fenger, der selv var læge. Herefter blev plejepersonalet organiseret således, at der på hvert sygeplejeafsnit blev ansat en plejemoder, der skulle lede arbejdet og have seks uddannede assistenter, tre elever og to gangpiger under sig. Sygeplejerskerne havde dog intet med det lægelige arbejde at gøre, idet alle var underordnet lægerne.

For at tiltrække de rette kvinder blev lønnen sat op, og det lykkedes da også at ændre rekrutteringen til faget, således at de nye elever var yngre og kom fra et højere socialt lag end stuekonerne. Desuden var der i modsætning til tidligere navnlig tale om ugifte kvinder. Bogen rejser det interessante spørgsmål, hvorfor denne ændrede rekruttering var nødvendig, for sygeplejeeleverne blev hovedsagelig sat til hårde rengørings- og pasningsopgaver, som ikke krævede særlig uddannelse eller dannelse. Disse kvinders fortrin skal ifølge bogen ses i lyset af lægernes ønske om roligt at kunne trække sig ud af selve behandlingen af patienterne. De dannede kvinder var mere disciplinerede end stuekonerne og bedre i stand til at give nøjagtige rapporter til lægerne om patienternes tilstand og tilse, at lægernes instruks blev fulgt til punkt og prikke. Plejemoderen udfyldte desuden den position, som disse kvinder var blevet opdraget til: hun var moderen, der havde opsyn med sine børn og tyendet, men underlagt faderens (lægens) autoritet. Lægerne foretrak derfor at uddanne sygeplejerskerne på hospitalet, hvor de selv var øverste myndighed. Når lægerne på hospitalerne ikke var begejstrede for diakonisserne inden for sygeplejen, skyldtes det netop, at disse var underordnet Diakonissestiftelsens forstanderinde i København og ikke den stedlige overlæge.

Bogen giver et meget interessant signalement af de første nye sygeplejersker, hvoraf det fremgår, at det for mange af disse kvinder var et brud på omverdenens forventninger til dem, når de valgte

at arbejde inden for sygeplejen, der stadig var ringeagtet på trods af de ændrede forhold. De første år var der et stort gennemtræk af personale inden for erhvervet, hvilket også skyldtes det hårde fysiske arbejde, som kun få af disse dannede kvinder var vant til.

Bogens andet hovedtema er dannelsen af Dansk Sygeplejeråd i 1899. De uddannede sygeplejersker betragtede det som et stort problem, at uddannelsen ikke var ensartet. Der var ikke givet nogen egentlig indholdsmæssig beskrivelse, og elevtiden blev ikke afsluttet med en kompetencegivende eksamen. Navnlig de private sygeplejersker var kilde til megen utilfredshed, da de blev regnet for anden rangs sygeplejersker på grund af en kortere uddannelse.

De kvinder, der stod bag stiftelsen af Dansk Sygeplejeråd, ønskede derfor at beskytte faget ved at indføre en fælles treårig uddannelse. Desuden lagde de stor vægt på, at den nye forening kun skulle optage sygeplejersker i modsætning til to allerede eksisterende foreninger, der var oprettet på lægernes initiativ og talte læger blandt medlemmerne. I forlængelse heraf ville stifterne af Dansk Sygeplejeråd knytte foreningen til den nye kvinderetsbevægelse.

Dansk Sygeplejeråd blev stiftet i juli 1899 på initiativ af blandt andre Charlotte Norrie, der lige var kommet hjem fra Kvindekongressen i London, hvor hun havde forhørt sig om de engelske forhold. Etableringen af Dansk Sygeplejeråd medførte de følgende måneder en hed debat blandt sygeplejersker og førte til en ny generalforsamling i oktober 1899. Man var navnlig uenige om, hvorvidt foreningen skulle tilknyttes kvindebevægelsen, og hvorvidt lægerne skulle kunne optages som medlemmer.

I stedet for Charlotte Norrie valgtes Henry Tscherning som formand, og hun lagde større afstand til kvindebevægelsen. Det bestemtes, at kun sygeplejersker med tre års uddannelse kunne blive medlem af Dansk Sygeplejeråd, og hermed kom foreningen til at stå som garant for de pågældende sygeplejerskers kvalitet, da en egentlig uddannelse først blev etableret i 1957 (sygeplejerskoler). Staten overtog dog denne garantifunktion i 1933 ved loven om statsautorisation af sygeplejersker.

Bogens styrke ligger i den grundige behandling af emnet og det nye stof, der trækkes frem. Til gengæld er der ikke gjort så meget ud af perspektivering i forhold til samtiden og den nyere debat inden for kvindeforskningen.

Birte Broch

Elisabeth Andersen: Fejekost og stemmeret. Her-novs Forlag 1988. 88 s., ill. Kr. 98,-.

»Fejekost og stemmeret« er en let lille sag. Hurtigt

læst og – fristes man til at sige – hurtigt glemt. Kaleidoskopisk beretter Elisabeth Andersen halvt i ord og halvt i billeder om de bestræbelser, der udfoldedes i årene omkring århundredskiftet for at få husligt arbejde anerkendt og ligestillet med andre uddannelser. Husholdningssagen var dengang kvindebevægelsens mærkesag.

Dansk Kvindesamfund arbejdede for at få husgerning anerkendt som erhverv og krævede, at staten oprettede fagskoler og at skolekøkken blev gjort obligatorisk i kommuneskolerne. Tjenestepigerne organiserede sig i samme periode og oprettede egne fagskoler. Men også andre kredse, f.eks. indenfor landbruget, efterlyste en husholdningsuddannelse.

Bogen er delt op i forskellige små afsnit bestående af billeder og diverse citater af foregangs-personerne i husholdningsbevægelsen, som så kædes sammen af forfatterkommentarer. Afsnittene kommer omkring mange emner så som skolekøkkenideen, tjenestepigernes forhold, oprettelsen af den første husholdningsskole, tidens ernæringsteorier og øvrige trends indenfor området (husholdningsregnskaber, funktionelt arbejdstøj, støvsugers fremtog etc.). Men afsnittene kommer ikke rigtig i dybden med nogenting. Bogens clou er et brev fra Marie Bregendahl hjem til hendes Jeppe, som sad og savnede hende ovre i Vestjylland. Marie Bregendahl var rejst til København og tjente som tjenestepige. Hendes beskrivelse af en tjenestepiges hverdag kan godt stå alene. De øvrige citater i bogen har sværere ved det. De er for korte og mangler at blive sat ind i en tilfredsstillende kontekst. Det gælder også billederne. Muligvis er problemet, at forfatteren ikke rigtig har gjort sig en målgruppe klar. Resultatet er, at bogen mest ligner en god mandelgaveidé.

Bogens forvirrende opsætning fremme imidlertid heller ikke overblikket. Det forlagsmæssige arbejde er langt fra i orden. Både forlagets pressemeddelelse og titlen (Bogen handler overhovedet ikke om stemmeret. Ordet er end ikke nævnt i teksten) efterlader én med et forstemmende indtryk af, at nogle har villet score nogle hurtige points.

Helle Otte

Festskrift til Tage Kaarsted. Om Danmarks historie 1900–1920. Red. af Hans Chr. Johansen, Mogens N. Pedersen og Jørgen Thomsen. Odense Universitetsforlag. 1988. 395 s., ill. Kr. 238,-.

Der er ved at gå lidt inflation i festskrifter, men ved det foreliggende værk kan man glæde sig over, at der både er tale om en fortjent hilsen og et vellykket forsøg på at udvikle festskrift-genren.

I alt har 20 kompetente historikere og samfundsforskere med vidt forskellige specialer bidraget.

Anmeldelser

Normalt vil det være ensbetydende med et kalejdoskopisk samleværk, hvor nogle af bidragene mere er at betragte som en hilsen fra kolleger, end som artikler vedkommende skal meritere sig på.

Den samme tanke får man ikke så let ved dette festskrift, fordi redaktionen har valgt at koncentrere bidragene om et ganske kort åremål i dansk historie, perioden 1900–1920, som 60-års fødselaren selv har skrevet flere bøger om.

Man kan glæde sig over 18 interessante bidrag, der belyser specielle sider af udviklingen i perioden med hovedvægten på tiden omkring Første Verdenskrig. Det vil føre for vidt at komme ind på de enkelte artikler, som gennemgående er af høj kvalitet. Men det lykkes faktisk gennem så forskellige emner som valglovgivning, bankforhold, forsikring, syndikalisme, fredskonference, varetransit og FDF og DUI at få et rimeligt indtryk af tidens politiske, sociale og økonomiske udvikling.

Til at binde det hele sammen har Troels Fink skrevet et indledningsafsnit om den politiske historie fra systemskiftet til genforeningen. Desuden sker der en sammenbinding i værkets slutning, idet vi her får en kommenteret bibliografi om dansk historie 1900–1920. God ide. Naturligvis er der også en bibliografi over Tage Kaarsteds forfatter-skab, og omfanget viser, at Kaarsted selv er gået foran i de krav, han stiller til andre.

Alt i alt er der tale om et godt forsøg på at få noget mere ud af festskriftradiationen, og for dem, der er interesseret i det 20. århundredes danske historie, er der meget godt at hente. Dertil kommer, at der er tale om smukt boghåndværk til en rimelig pris.

Flemming Just

Holbergtidens Odense. En perspektivtegning og en vejviser fra 1761. Redigeret af Finn Grandt-Nielsen. Tegnet af Per Nørbach. Udg. af OAB-Tryk a/s, Odense 1988. 107 sider + 2 kort i lomme. Kr. 169,-.

Den første danske vejviser kom i 1770 og var selvfølgelig fra København. Og der gik adskillige år, før den næste danske by kom med, Helsingør, i 1799, dernæst Aalborg, i 1804, Horsens i 1832 og Nørresundby i 1855. Til langt op i tiden var det kun Københavns vejviser, der kom hvert år, og mange byer fik aldrig deres egen vejviser.

Nu foreligger pludselig en vejviser fra Odense fra 1761! Den realiserer en god idé, nemlig en rekonstruktion af en vejviser på grundlag af brandtaksationen fra samme år. Vejviseren fremtræder helt, som den skal se ud i dag, med alle husstands-overhoveder – husejerne mærket med en stjerne – opført, i brandtaksationens orden, hus efter hus efter den rute, vurderingsmændene fulgte. Dog er for en del af personerne anført fødsels- og dødsår,

og i tilgift får man brandtaksationsprotokollens indledningslinjer og vurderingssummer og ofte supplerende personalhistoriske data, udarbejdet af en arbejdsgruppe, der har kunnet bygge på Hans Chr. Johansens EDB-materiale til brug for hans bind af Odense bys historie.

Et gade- og lokalitetsregister gør det let at finde de adresser, man søger, et personregister gør det muligt at finde bestemte personer, og et fagregister tillader at finde alle personer inden for bestemte erhverv. Selv om vejviseren blot medtager husstandsoverhoveder og beboerne i Gråbrødre Hospital og Odense Tugthus, omfatter den dog 40% af byens ca. 5.300 indbyggere.

Som titlen angiver, er bogens grundlag en perspektivtegning af Odense, en meget smuk og anskuelig farvelagt tegning, og et tilsvarende grundkort, tegnet af Per Nørbach; man savner her blot en målestok.

Havde man sådanne vejvisere fra alle danske byer, var der meget, der ville blive nemmere, for byhistorikere, socialhistorikere og personalhistorikere.

Ole Degn

Anders Vrist Langer: Skib, fisk, sjæl. Fiskerdagbøger fra Harboøre. Bind 1: Tradition og fornyelse. Dalhus forlag, Struer 1988. 128 s. ill. Kr. 168,-.

Denne bog former sig i det væsentligste som en kommentar til den dagbog, som fisker Søren Bertelsen fra Harboøre førte gennem tre somre 1891, 1892 og 1893, fem martsdage i 1894 og en forårsmåned 1904. Desuden inddrages en del privatbreve og et par andre kutterdagbøger, først og fremmest fra fisker P. Madsen Kjøbmand. Det er forfatterens plan at udgive Bertelsens og Kjøbmands bøger i et bind 2.

Vrist Langer er kendt som en omhyggelig lokalhistoriker, og i denne kommentar fejrer hans minuttøse viden om Harboøre-samfundet triumfer. Hvert eneste lille gran af information i dagbøgerne er omhyggelig sigtet og vejret og søgt sammenholdt med eventuelle andre informationskilder. Forfatteren har et nært kendskab til de to hovedemner for dagbøgerne, nemlig kutterfiskeriet og det indremissionske trosliv blandt fiskerne.

Kutterfiskeriet fra Harboøre begyndte i 1886 under indtryk af de nordjyske snurrevodsfiskeres succes og med finansiel hjælp fra staten, formidlet især gennem det lokale folketingsmedlem. Vrist Langer supplerer således det billede, som A. Hjorth Rasmussen gav i »Vejen til Nordsøen«, af snurrefiskeriets gennembrudstid. En af de overraskende ting for undertegnede er, at fiskeriet endnu i 1894 hovedsagelig foregik i Skagerrak og Kattegat, selv om frederikshavnerne allerede om-

kring 1890 havde opdaget de rige fiskemuligheder ved Horns Rev. Esbjerg blev først den store magnet for Harboøre-fiskerne omkring århundredskiftet, som det fremgår af Bertelsens notater for 1904.

Endnu større betydning har dog nok bogens oplysninger om kutterfiskernes trosliv. Det er faktisk den første undersøgelse, der i detaljer fremlægger et materiale til belysning af fiskernes trosliv set fra det mandlige synspunkt. Den normale vækelsesfremstilling er præget af et lokalt synspunkt, hvor det bliver aktiviteten omkring det egne missionshus, der står i centrum for fortællingen. Dermed bliver synsvinklen uvilkårligt identisk med de hjemmeblevnes, og det vil i et fiskersamfund som Harboøre sige præstens og kvindernes. Mændene derimod var i hele sommerhalvåret bortrejst, enten på ålevodsfiskeri i Limfjorden og i Roskilde Fjord eller på kutterfiskeri. Mændene fik dermed lejlighed til søndag efter søndag at opleve præster og missionsliv forskellige steder i hele Danmark. Bertelsens notater viser, at der var visse foretrukne steder, hvor der var gode præster inden for gåafstand fra fiskerihavnen, dvs. inden for 10–15 km radius. Når fiskerne landede i Frederikshavn, gik de til Sæby, eller de tog toget til Skagen. De kunne også deltage i de store skovmøder i Slotved skov, hvor de havde kontakt med de besindige og forsigtige gårdmænd og trosfæller i Horne. Vrist Langer påviser lignende kontaktmønstre omkring Grenå, og i København fandt Harboøre-fiskerne også frem til de rette ord og venner. Tilsyneladende opdyrkede de et lignende fællesskab i Esbjerg, som Vrist Langer påviser ved at sammenholde de korte dagbogsnotater med andre erindringskilder. Dette resultat er efter min mening opsigtsvækkende – ikke fordi det kan komme bag på nogen, der gennemtænker fiskeriets vilkår – men fordi missionshistorie alt for ofte er blevet skrevet ud fra et snævert lokalt synspunkt. Her er et materiale, som frister til sammenligning med troslivet i andre fiskermiljøer, f.eks. i Nordjylland, hvor der tidligere i Kattegat-Skagerrak-projektet er blevet påvist kontakter over havet. Således nævner Vrist Langer også kontakter mellem Vendsyssel og Lolland, hvor ålefiskerne kan have spillet en rolle.

Vrist Langers bog er altså fuld af spændende nyt stof til dansk fiskerihistorie og kystkulturforskning. Men bogen er ikke let læst. Forfatteren kender sit stof og går lige på sagen, til skade for den læser, som kunne have brug for en lidt bredere indføring. Lige så lidt pointerer forfatteren betydningen af de oplysninger, som han har stykket sammen. Men for den, som har viljen til at overvinde bogens lidt knudrede anlæg og sprog, åbner der sig en ny verden af detailrigdom – en erfaring, som uden videre kan sammenstilles med den revolution, som bondekulturforskningen oplevede herhjemme for ti år siden, da bondeagbøgerne for alvor blev bragt frem i lyset. Forfatteren og forlaget må lykønskes med en både smuk og væsentlig bog, som med sit

lidt specielle anlæg må repræsentere en betydelig satsning for et lille forlag.

Poul Holm

Hans Kruse: Udskiftning og stednavne. Kjellerup-egnen på kort. Udg. af Blicheregnens Museum og Stavnsbåndskomiteén for Kjellerup kommune 1988. 63 s. Kr. 45,-.

Udskiftningskortene er en fortræffelig kilde til vor viden om ændringerne i kulturlandskabet i forbindelse med de store landboreformer i slutningen af 1700-årene.

Lederen af Blicheregnens Museum i Thorning, Hans Kruse, har i forbindelse med stavnsbåndsjubilæet udtegnet 18 ejerlavs udskiftningskort fra egnen omkring Kjellerup og med tal gengivet marknavnene fra de originale udskiftningskort. For de fleste ejerlav er også gengivet »de minorerede sognekort fra omkring 1820 samt de ældste Generalstabskort fra omkring 1870 og enkelte moderne luftfotos.

Kortene er alle gengivet i målestokken 1:20.000, og selvom ikke alle ejerlav har kunnet vises på samme opslag, kan interesserede nemt ved hjælp af transparente fotokopier eller et lysbord foretage nærmere studier af detaljerne.

Det er et vældigt stort arbejde, som Hans Kruse har udført, og der må være grund til at undre sig over, at når han nu var i gang med originalkortene, at han så ikke også markerede udstrækningen af ager, eng, mose og hede på de ud tegnede kort, hvilket ville have givet gode muligheder for at analysere ændringerne i arealudnyttelsen siden udskiftningen.

Bogen udgør en fin materialesamling til videre studier, hvor en forhåbentlig fristende opgave vil være at udnytte oplysningerne om landbrug og bebyggelse fra markbogen 1683 sammenholdt med Hans Kruses fine kort, således at man bl.a. kan undersøge udviklingen af det dyrkede areal og beskrive landbruget på Blicheregnen før udskiftningen.

Karl-Erik Frandsen

Christian Kaatmann: Byggestil og byggeskik – nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850–1940. Inst. f. Grænseregionsforskning, Aabenraa 1988, 124 s., ill. Kr. 95,-.

I disse postmoderne tider stilles der også spørgsmålstegn ved tidligere gængse opfattelser af sammenhængen mellem arkitektur og ideologi. Det er ikke længere så selvklart, at det er fremskridtsvenligt at bygge funktionalistisk, fascistisk at bygge med symmetri og klassiske søjler osv. Ved en nærmere analyse af forholdet mellem dansk og tysk i hundrede års sønderjyske byggeri, viser det sig da

også , at der i stedet for et klart modsætningsforhold kan konstateres dels nogle finurlige lokalvariationer af internationale strømninger, dels en række forbløffende parallelløb på hhv. dansk og tysk side.

Om dette emne har litteraturhistorikeren Christian Kaatmann for Grænseforskningsinstituttet skrevet en lille bog, der – skønt lille og letlæst – kommer godt og grundigt rundt om et meget kompliceret emne.

Historien starter med den arkitektur, som knyttede sig til den bevidst danske kultur- og administrationsindsats i Sydslesvig efter sejren i treårskrigen 1850. Denne indsats beskriver CK med godt overblik og en kritisk holdning, som ikke har været almindelig i sønderjysk historieskrivning. Et element i den danske politik var valget af Flensborg som »hovedstad« i bevidst modsætning til det »tyske« Slesvig. I øvrigt gav indsatsen sig udtryk i en række anlæg og bygværker: jernbaner, stænderhus, skoler etc., med Winstруп og G. Bindsbøll som arkitekterne og Lorenz Frölich som nationalkunstner. Valget af arkitektoniske former var præget af den nyopdukkede historicisme, men kun i få tilfælde kan der tales om et bevidst valg af »dansk stil«. Mest udpræget i Bindsbølls villa »Sol-Lie« i Flensborg (1858) – en parafrase over et nordisk (sjællandsk) bondehus, som da også pryder bogomslaget.

Den preussisk-tyske stat havde ikke fra begyndelsen i 1864 et tilsvarende kulturprogram. Først fra o. 1878 startede den fortyskningspolitik, som kulminerede med Köller-terroren omkring 1900. I byggeriet ledsagedes denne politik først og fremmest af magtdemonstrationer: kasserner, administrationsbygninger, banegårde og skoler i overstørrelse. Den arkitektoniske form var derimod ikke bevidst »tysk« og opfattedes heller ikke som sådan af den umiddelbare samtid. Både dansk- og tysk-sindede bygmestre og arkitekter fulgte de almindelige nordtyske stilstrømninger fra de historiske stilarter til nationalromantik og »nystil« (jugend).

CK ser det store offentlige byggeri omkring 1900 som præget af »nystilen«, og sætter heroverfor de næste års genopdagelse af den nordtysk-hollandske renaissance (under påvirkning af kulturskribenten Jul. Langbehns bog om Rembrandt og de følgende års tyske sværmeri for »det nordiske«) og dernæst af den gamle, lokale byggeskik. – Spørgsmålet er, om der ikke snarere er tale om 3 nationalromantiske faser, begyndende med en »hanseatisk« fase, inspireret af bl.a. restaureringen af den tyske ridderordens borg, Marienburg, i Østpreussen. Statsarkitekt Jablonowski's monumentale nygotiske jernbanestationer synes f.eks. ikke at stå i nært slægtskab med de progressivt-frigørende »nystil«-strømninger!

Bogens mest spændende kapitler drejer sig dog om den fælles dansk-tyske genopdagelse af den gamle sønderjyske byggeskik. Inspirationen kom fra William Morris og den europæiske kunstindu-

stribevægelse, og hovedideen var modstanden mod den industrialiserede kultur og den internationale stilmoder. CK beskriver med god indsigt udviklingen på hhv. dansk og tysk side, med mange konkrete bygningseksempler.

På tysk side blev resultatet bl.a. foreningen for »Heimatschutz« (1904) samt de mange, lokale kredse for »Baupflege«, med Tønder som den første i Slesvig 1907. Der blev udgivet bøger om gammel slesvig-holstensk byggeskik, og bl.a. i Tønder udgivet forlægsblade med gengivelser af bygningsdetaljer fra egnen. Resultatet blev en »hjemstavnstil« med stærkt vestslesvigsk præg i såvel det tyske, offentlige byggeri ca. 1910–20, som det offentlige, tyske byggeri i Sydslesvig og det tyske mindretals byggeri i Nordslesvig efter 1920.

På dansk side blev resultatet bl.a. en række unge arkitekters opmålingsrejser til Vestslesvig 1907 og 1909, stiftelsen af »Foreningen til gamle Bygningers Bevaring« 1907, »stationsbyen« på Landsudstillingen i Århus 1909 samt endelig »Landsforeningen for Bedre Byggeskik« 1915 og derefter næsten en menneskealders folkeligt, dansk byggeri. Lokalt i Sønderjylland blev den danske bevægelse samtidig bygningsbevidst. Martin Nyrop fik opgaver i det sønderjyske, og en ny generation af dansksindede arkitekter tog hjemstavnstilten til sig, og fik efter 1920 lejlighed til at præge det nye offentlige byggeri og de mange nye husmandsbrug.

Den danske og tyske hjemstavnstil-bevægelse beskrives af CK hver for sig – og sandt er det, at de to bevægelser var adskilt af national ideologi, skønt resultatet var forbløffende ens, fælles som man var om det vestslesvigiske udgangspunkt.

Men desværre har der ikke været tid til nærmere at undersøge, i hvilken grad de to bevægelser alligevel påvirkede hinanden. Et oplagt emne for et detailstudium af dette ville bl.a. være »Baupflege«-kredsen i Tønder, hvor den tyske landråd Rogge og Schackenborgs dansksindede godsinspektør Davidsen arbejdede sammen. Davidsen var jo nemlig vært i 1907–09 for de førnævnte opmållende arkitekter, som dels fik enkelte byggeopgaver på egnen, dels vendte hjem til København med slagordet (iflg. ark. Varming) »Ud med Italien, ind med Møgeltønder!« – og dermed gav stødet til, at den sønderjyske stil blev hele Danmarks nationale stil (et aspekt, som er faldet uden for bogens sønderjyske ramme).

Har bogen et par stilhistoriske svagheder, har den sin styrke i dels at være den første oversigt over et spændende emne, dels i en dygtig kobling mellem stilhistorie, politik og ideologi, præget af forfatterens personlige stillingtagen. Især de tyske strømninger er »ukendt land« for de fleste i Danmark.

Til sidst to små bemærkninger: Man savner stærkt en litteraturliste! Og: hvorfor så mange dårlige postkortbilleder, når forfatteren selv er så god en fotograf?

Peter la Cour Dragsbo

Indhold

<i>Ulrik Lehmann</i> : Underholdende og belærende Lecture	161	Linieskibet Holsten (Erik Gøbel)	224
<i>Niels Kayser Nielsen</i> : Idræt og offentlig støtte 1861–1914	180	Inger-Lise Hjordt-Vetlesen: En skrivende bondepige (Bodil K. Hansen)	225
<i>Niels Løgager Nielsen</i> : Afleveringspligt og udgravningsret	194	Anders Linde-Laursen: Hugo Mathiesens kulturhistorie (Lisbeth Nielsen)	226
<i>Jørgen Rydén Rømer</i> : Om den virkelige brug af agerjorden i Jylland 1683	204	Esther Petersen: Fra opvarter til sygeplejerske (Birthe Broch)	228
		Elisabeth Andersen: Fejekost og stemmeret (Helle Otte)	229
		Festskrift til Tage Kaarsted (Flemming Just)	229
		Holbergtidens Odense (Ole Degn)	230
<i>Debat</i>		Anders Vrist Langer: Skib, fisk, sjæl (Poul Holm)	230
Claus Bjørn: Dansk historieforskning – en skitse	216	Hans Kruse: Udskiftning og stednavne (Karl-Erik Frandsen)	231
Johs. Lind: Hug en hæl	218	Christian Kaatmann: Byggestil og byggeskik (Peter la Cour Dragsbo)	231
<i>Anmeldelser</i>			
Lars Bisgaard: Tjenesteideal og fromhedsideal (Grethe Jacobsen)	222		
Thomas Riis (ed.): Aspects og Poverty in Early Modern Europe (Asger Simonsen)	223		

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af arkivar Jørgen Dieckmann Rasmussen, Byhistorisk Arkiv, Torvegade 47, Postboks 522, 6701 Esbjerg (tlf. 75 18 18 55) under medvirken af Claus Bjørn, Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 178. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. 31 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd